

ISSN 1301-1197

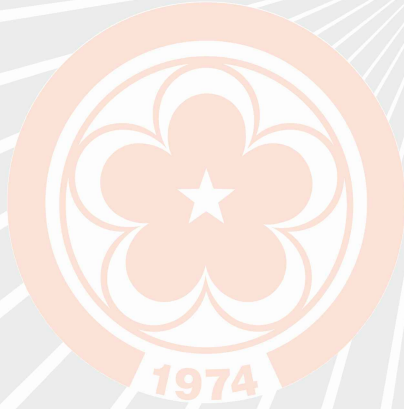

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

CÜİFD
XIX/1
2015

جامعة الجمهورية
مجلة كلية الإلهيات
سيواس / تركيا
XIX/1 - 2015

Cumhuriyet University
Journal of Faculty of Theology
(CUJFT)

XIX/1 - 2015

**CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ**

CÜİFD, XIX/I • Haziran 2015 (2015/I)

Cumhuriyet University Journal of Faculty of Theology (CUJFT)

جامعة الجمهورية مجلة كلية الإلهيات

ISSN 1301 – 1197

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (CÜİFD)
Cumhuriyet University Journal of Faculty of Theology (CUJFT)

جامعة الجمهورية مجلة كلية الإلهيات

Sayı: XIX/I (Haziran 2015) ISSN: 1301-1197

Sahibi/ Owner

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi adına
Prof. Dr. Sabri ERTURHAN (Dekan)

Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Doç. Dr. Sami ŞAHİN

Editör / Editor in Chief

Doç. Dr. Ömer ASLAN

Editör Yardımcıları / Associate Editor

Yrd. Doç. Dr. Abdullah DEMİR - Yrd. Doç. Dr. Sema YILMAZ - Yrd. Doç. Dr. Yusuf YILDIRIM

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ünal KILIÇ, Prof. Dr. Cemal AĞIRMAN, Doç. Dr. Sami ŞAHİN, Doç. Dr. Ömer ASLAN,
Doç. Dr. Nuri ADIGÜZEL, Yrd. Doç. Dr. Abdullah DEMİR, Yrd. Doç. Dr. Yusuf YILDIRIM,
Yrd. Doç. Dr. Sema YILMAZ

Danışma ve Hakem Kurulu / Advisory Board

Danışma Kurulu: Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN (Marmara Ü.), Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN (Yıldırım Beyazıt Ü.), Prof. Dr. Ramazan ALTINTAŞ (Necmettin Erbakan Ü.), Prof. Dr. B. Ali ÇETİNKAYA (İstanbul Ü.), Prof. Dr. M. Doğan KARACOŞKUN (Gaziantep Ü.), Prof. Dr. Ahmet YILDIRIM (Yıldırım Beyazıt Ü.), Prof. Dr. Hüseyin YILMAZ (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Hakkı AYDIN (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Talip ÖZDEŞ (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Âlim YILDIZ (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Ali AKSU (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Mehmet BAKTİR (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Hasan KESKİN (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Metin BOZKUŞ (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Ömer Faruk YAVUZ (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Kadir ÖZKÖSE (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Mehmet Ali ŞİMŞEK (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. Ali AVCU (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. Ali YILMAZ (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. Mustafa KILIÇ (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. Durmuş TATLILIOĞLU (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. M. Fatih GENÇ (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. Süleyman KOÇAK (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Abubekir S. YÜCEL (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Yüksel GÖZTEPE (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Rıza BAKIŞ (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Abdullah PAKOĞLU (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Halis DEMİR (Cumhuriyet Ü.)

Hakem Kurulu: Prof. Dr. Zekeriya PAK (Sütçü İmam Ü.), Prof. Dr. H. Yunus APAYDIN, (Erciyes Ü.), Prof. Dr. Metin ÖZDEMİR (Yıldırım Beyazıt Ü.), Prof. Dr. M. Zeki AYDIN (Marmara Ü.), Prof. Dr. Enbiya YILDIRIM (Ankara Ü.), Prof. Dr. Ömer KARA (Atatürk Ü.), Prof. Dr. Galip YAVUZ (Marmara Ü.), Prof. Dr. Yusuf DOĞAN (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. A. Osman KURT (Yıldırım Beyazıt Ü.), Doç. Dr. Dursun Ali AYKIT (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Kamil KÖMÜRCÜ (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Şaban ERDİÇ (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Mustafa KAYAPINAR (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Hasan ÖZALP (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. İrfan KAYA (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Asiye AYKIT (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Mehmet TIRAŞCI (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Hatice ACAR (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Âdem CİFTÇİ (Cumhuriyet Ü.)

Sayı Hakemleri / Advisors for Issues

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yönergesi gereğince CÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi'nde "Çift Taraflı Körleme Sistemi (Double Blind)" kullanılır. Hakemler makale yazarını; yazarlar da hakemleri öğrenemez. Çift taraflı körleme ilkesini bozmamak amacıyla hakem listesi yılın son sayısında dergi sayı ayırımı yapılmadan toplu olarak yayımlanır. →

Redaksiyon ve Dizgi/ Redaction and Interior Design
Yrd. Doç. Dr. Abdullah Demir

Sekreteryaya / Secretary
Burcu DEMİR - Faruk ÖZ - Kadir AYDIN

Adres/ Address
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Sivas
ilahiyat@cumhuriyet.edu.tr
Tel: (0346) 219 12 15/16 Fax: (0346) 219 12 18
http://dergi.cumhuriyet.edu.tr/cumuilah/index

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, hakemli ve bilimsel bir süreli yayın organıdır. Yılda iki sayı (Haziran - Aralık) olarak yayımlanır. Dergide yayımlanan yazıların her türlü içerik sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazılar, yayıncı kuruluştan izin alınmadan kısmen veya tamamen bir başka yerde yayımlanamaz.

Basım Yeri ve Tarihi / Publication Place and Date
Rektörlük Basımevi, Sivas, 15 Haziran 2015

Hakem süreci sonunda *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisinde* yayımlanmasına karar verilen makaleler, ayrıca "iThenticate" adlı intihali engelleme programında taranarak kontrol edilmektedir.

Dergimiz; Milli Kütüphane Türkiye Makaleler Bibliyografyası, İSAM İlahiyat Makaleleri Veri Tabanı ve Türk Eğitim İndeksi tarafından taranmaktadır.

Milli Kütüphane Türkiye Makaleler Bibliyografyası: <http://makaleler.mkutup.gov.tr/>

İSAM İlahiyat Makaleleri Veri Tabanı: <http://www.isam.org.tr/>

Türk Eğitim İndeksi: <http://www.turkegitimindeksi.com/>

SEBEP-SONUÇ İLİŞKİSİ AÇISINDAN HİDÂYET VE DALÂLETİN ALLAH'A NİSPETİ MESELESİ

Vezir HARMAN *

Özet: Hidâyet ve dalâlet konusu insan yaşamında kulun Allah ile kurduğu ilişkide öne çıkan bir konudur. Allah'ın dilediğini hidâyete iletmesi veya dilediğini dalâlete düşürmesi ne demektir? Bu hüküm, bazı kulların irâdesini yok mu saymaktadır? Bu konudaki ayetleri anlarken asıl yapılması gereken şey, bu dilemesinin ne ifade ettiğini ve bu dilemenin sebep mi sonuç mu olduğunu araştırmaktır. Bu makalede meseleyi insan irâdesi, Allah'ın irâdesi ve hidâyet-dalâlet olmak üzere üç başlık altında ele alacağız.

Anahtar Kelimeler: Allah, İnsan Fiilleri, Hidâyet, Dalâlet, İrade, Kesb.

THE QUESTION OF BASING ON THE GUIDANCE AND ASTRAY TO ALLAH FROM THE ASPACT OF CAUSAL RELATIONSHIP

Abstract: The "guidance and astray" is a featured issue on the relationship between Allah and his servant in the human life. What does it mean that to guidance is Allah's will or that to astray is Allah's wish? Does this provision assume the will of His servant? What needs to be done in understanding these verses is to look for what does the will means and whether the will is a reason or a result. In this article we will discuss the issue under three headings that including the human will, God's will and guidance and astray.

Key Words: Allah, Acts of Human, Guidance, Astray, Irade, Obttain.

Giriş

Allah'ın, yarattıkları ile olan ilişkisi insan zihnini yıllardır kurcalayan bir meseledir. Bu konuda Teizm ve Deizm şeklinde adlandırılan Allah-âlem ilişkisinden bahseden iki temel yaklaşım bulunmaktadır. Teist anlayışa göre Tanrı, her şeyi yoktan var eden ve bunu devam ettiren mutlak kudret sahibi bir yaratıcıdır ve âleme müdahale etmektedir.¹ Deizm,

* Yrd. Doç. Dr., Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı Öğretim Üyesi (vezirharmann@yahoo.com).

¹ Aydın Topaloğlu, "Teizm", *DİA*, İstanbul: 2011, c. 40, s. 332, 333.

Bu makale, iThenticate adlı intihali engelleme programında taranmış ve orijinal olduğu tespit edilmiştir.

Tanrı'nın varlığını ve âlemin ilk sebebi olduğunu kabul etmekle birlikte, âleme müdahale etmeyen bir ulûhiyet anlayışı ile akla ve bilime gösterilen güvene dayalı bir tabîî din anlayışı çerçevesinde nübüvveti şüphe ile karşılayan veya inkâr eden felsefî ekolün adıdır.² Deist anlayışa göre ise Tanrı evreni bir düzen içinde yaratmış, ancak evrenle bir işi kalmamıştır. Deistler bunu kurulu saate benzetmektedirler. Saatçi saati kurduktan sonra saat kendi kendine çalıştığı gibi âlem de yaratıldıktan sonra sebep-sonuç kanunları çerçevesinde kendi halinde işlemektedir. Teistlerin misali ise elektrik ampulü gibidir. Elektrik ampulü nasıl ki elektrik akımı kesilmedikçe yanmaya devam ediyorsa, Allah, evreni yaratmaya, koyduğu kanun ve kuralları yürütmeye devam ettiği müddetçe hayat devam etmektedir.³

Deist anlayışta determinizmin önemli bir yeri vardır. Sebep-sonuç arasındaki ilişki ilk yaratılışta nasıl konulduysa o şekilde sabit ve müessir olarak devam etmektedir. Allah'ın peygamber ve kitap göndermesi veya duaları kabul etmesi söz konusu değildir. Bu âlemde mucizenin de yeri yoktur. Adeta "emekliye ayrılmış" bir Tanrı anlayışı vardır. Dolayısıyla Allah ile yarattıkları arasında canlı bir ilişki yoktur. Teist anlayışta ise Allah'ın yarattığı âlemlerle sürekli bir ilişkisi vardır. Teizm'de Tanrı'nın sürekli yaratıcılığı inancı varken, deizmde âlemdeki tabîî süreklilik fikri hâkimdir. İslâm'a göre âlemdeki kanunîlik, Allah'ın isterse değiştirebileceği "meşîet"inden ibaret olduğu için gerek mikro gerekse makro planda mutlak olarak Allah'ın yaratıcı gücüne bağımlıdır. Dolayısıyla Teizmdeki Allah ile âlem arasındaki yaratan-yaratılan ilişkisi, deizmdeki gibi bir defa olup bitmiş bir yaratan-yaratılan ilişkisi değildir.⁴

Şayet katı bir determinizm'den söz edersek, Allah'ın irâdesini sınırlandırmış oluruz. Hâlbuki Allah, sadece mükemmel ve kâdir-i mutlak bir yaratıcı değil, gerektiğinde yarattığına müdahale eden ve dilediğini emreden bir ilahdır. Aynı zamanda Allah, koyduğu kanun ve kuralların

² Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Fakültesi Yay., 1999, s. 180; Hüsameddin Erdem, "Deizm", *DİA*, İstanbul: 1994, c.9, s. 109.

³ Hüseyin Atay, "Önsöz", *Muhassal (Kelâma Giriş)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 2002, s. XXVIII.

⁴ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, s. 183-185; Şaban Ali Düzgün, "Allah'a İman", *İslam İnanç Esasları*, Ankara: Grafiker Yay., 2013, s. 70, 66; Hasan Küçük, *Sistematik Felsefe Tarihi*, İstanbul: Dersaadet Yayınevi, 1985, s. 401; Hüsameddin Erdem, "Deizm", *DİA*, İstanbul, 1994, c. 9, s. 110, 111.

mahkûmu değildir. Her ân devam eden katı olmayan esnek bir determinizmden söz edilebilir. Sebep-sonuç arasındaki ilişki -yaratılışa müdahale açık olduğu için- değişime açıktır. Yaratmada asıl olan Allah'ın dilemesidir. Zira toplumsal yasaları temsil eden sünnetullah'ta değişme olmazken, tabiat kanunlarını ifade eden adetullah'ta harikulade şekilde mucizevî müdahaleler olmuştur.⁵ O'nun dilediği olur. Dilemediği olmaz. O'nun izni olmadan kimse kimseye zarar da veremez. Ateş, Allah izin vermediği için, Hz İbrahim'i yakmamış, tabiatının aksine İbrahim'e serin ve esenlik olmuştur.⁶

Bu mesele, hüsün-kubuh ve salah-aslah konusu ile ilgilidir. Mu'tezile'nin hüsün-kubuh ve salah-aslah anlayışı Allah'ı sadece kulların isteklerini yerine getirmesi gereken bir hizmetçi gibi algılamaya yol açacağı için katı bir determinizme yol açar. Mu'tezile'nin anlayışına göre kullar hakkında güzel olanı yapmak Allah'a vaciptir. Eş'arîler tarafından bu algı reddedilerek, her ân yaratan, dilediği gibi yöneten ve yönlendiren, ancak kullarına zulmetmeyen bir ulûhiyet anlayışı savunulmuştur. Dilediğini yaratıp istediğini emrederken zulümden uzak kalmayı mümkün kılan unsurlar hikmetli adâlet ve rahmettir. Eş'arîlerin anlayışına göre Allah neylerse o şey güzeldir. Allah'ın emir ve fiillerinde kubuh söz konusu değildir. Mâtürîdî'lere göre Allah, hikmeti gereği abes işlerden münezzeh olduğu için güzel olan şeyi yapar. İmam Eş'arî'ye (324/936) ve İmam Mâtürîdî'ye (333/944) göre "*her şeyin yaratılışını güzel yaptı*"⁷ ayetinin anlamı "eşyayı nasıl yaratacağını bilir" demektir.⁸ İmam Eş'arî bunu şu misalle açıklamaktadır: Bir kuyumcunun işini güzel yapması, işini nasıl yapacağını bilmesi demektir.⁹ Zemahşerî, bu ayeti tefsir ederken "*Allah'ın yarattığı her şey hikmetin gerektirdiği ve maslahatın vacip kıldığı şey üzerine terettüp etmiştir ve tüm*

⁵ Sünnetullah'ın *toplum yasaları* yerine evrende geçerli olan tabiat kanunları şeklinde açıklanması bu kavramın Kur'an'daki kullanımına uymamaktadır. Sünnetullah, Kur'an'daki kullanımlarına bakıldığında "geçmiş ümmet ve peygamberler hakkında Allah'ın va'z ettiği kanun ve hükümler" anlamında kullanılmaktadır. Bkz. Nisa, 4/25, 26; Ahzab, 33/27, 38. İlyas Çelebi, "Sünnetullah", *DİA*, İstanbul: 2010, c. 38, s. 159.

⁶ Enbiyâ, 21/69.

⁷ Secde, 32/7.

⁸ İmam Eş'arî, *Luma'*, thk. Abdülaziz İzziddin es-Sirvân, Dâru Lübnan, Beyrut, 1408/1987, s. 127, 149; İmam Mâtürîdî, Muhammed b. Muhammed, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, Thk: Mecdi Beslüm, Beyrut: Sâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005, c. 8, s. 331.

⁹ İmam Eş'arî, *Luma'*, s. 127.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

mahlukat güzeldir" dedikten sonra "eşyayı nasıl yaratacağını bilir" tefsirini ikinci bir anlam olarak sunmaktadır.¹⁰

İmam Eş'arî, uluhiyet meselelerini aklen kudret merkezli, Mu'tezile ise aklen adâlet merkezli değerlendirmektedir.¹¹ İmam Mâtürîdî ise aklen hikmet merkezli değerlendirmektedir. Her üçü de bunu Allah'ı tenzih ve takdis etmek için yapmaktadır. Sonunda üçü de Allah'ı fiilinde zulümden, sözünde yalandan tenzih etmektedir. Eş'arî her ne kadar mutlak kudret sahibi bir ilahtan bahsederek "Allah dilerse kâfirleri affedip müminlere sevap vermemesi mümkündür"¹² derse de bu mümkünlük şer'an değil, akündür. Zira aklen Cenab-ı Hak, kadir-i mutlak olması açısından her şey O'nun mülkü olduğu için mülkünde dilediğini yapabilecek bir güce sahiptir. Allah hakkında aklen "bir şeyi yapması veya terk etmesi vaciptir" denemez. Lütuf vermeyi terk etmesi cimrilik ve zulüm değildir. İman ve küfür, vacip kılan illet değil, emaredirler.¹³ İmam Eş'arî'nin bu konudaki açıklaması şöyledir: "Allah bize kâfirleri azaplandıracağını haber verdiğinden ve haberinde yalancı olması mümkün olmadığından dolayı 'Allah bunu yapmaz' deriz."¹⁴ Şer'an O, lütfu ile müminlere sevap vermeyi, adaleti ile kâfirlere azap etmeyi dilemiştir.

Ulûhiyetine ve rubûbiyetine iman ettiğimiz Allah'ın tutarlılığını sadece kitabın iki kapağı arasında mı arayacağız? Yaratılış ve emir konusunda bu tutarlılık yok mudur? Elbette Allah hakkında tutarlılık her alanda söz konusudur. "Yaratmak da emretmek de O'nundur."¹⁵ O'na layıktır ve O'na yakışır şekildedir. Tutarlılık aynı zamanda güvenmenin temel şartıdır. Güven de imanın en temel özelliğidir. Bundan dolayı Kur'ân'da "Allah'ın sünnetinde/kanununda değişiklik bulamazsın"¹⁶ buyrulmaktadır. Zira toplumsal yasalara dair kullanılan sünnetullah, Allah'ın yarattıklarına nasıl muamele ettiğinin ve hangi şartlarda müdahale ettiğinin değişmeyen

¹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'en Hakâiki Ğevâmidî't-Tenzil*, Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-Arabî, 1407, c. 3, s. 508.

¹¹ Fahreddin Râzî, *Mefatihü'l-Ğayb*, Beyrut: Dâru İhyait-Turâsî'l-Arabî, 1420, c. 13, s. 155.

¹² İbn Fûrek, *Makalâtü'ş-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Ahmed Abdürrahim, Kahire: Mektebetü's-Sekâfe, 1425/2005, s. 100.

¹³ İbn Fûrek, *Makalât*, s. 100, 103.

¹⁴ İbn Fûrek, *Makalât*, s. 103; Mehmet Keskin, *Eş'arî ve Eş'arîlik*, İstanbul: Düşün Yay., 2013, s. 246, 247.

¹⁵ A'râf, 7/54.

¹⁶ Fâtır, 35/42.

kurallarını ifade etmektedir. Dolayısıyla hidâyet ve dalâletin Allah'a nispetini doğru anlayabilmek için Allah'ın kulları hakkında uygulamakta olduğu değişmeyen ölçülerini tespit etmek gerekmektedir. Allah'ın dilediğini hidâyete erdirmesi ve dilediğini saptırmasının nasıl anlaşılması gerektiğini incelemeden önce insanın mükellef olmasını sağlayan cüz'î irâde ile hidâyet ve dalâletin niteliğine dair görüşlere değinilecektir.

A. İNSAN İRADESİ

A.1. Kur'ân'da Hidâyet ve Dalâlet Açısından İnsan İradesinin Konumu

Bu konu ile ilgili nasslara baktığımızda öncelikle insan için hidâyet ve dalâlet eşit uzaklıktadır. Dileyen imanı tercih ederek hidâyete tabi olur. Dileyen küfrü tercih ederek dalalet düşmüş olur. Yüce Rabbimiz insanın tercihine değer verdiği için kullarında meşîet ve irâde takdir etmiştir. *İnsana verilen meşîetin imana ve inkâra eşit olduğunu beyan eden ayetler şu şekildedir: "De ki: "Bu gerçek, Rabbinizdendir. Artık dileyen inansın, dileyen inkâr etsin."*¹⁷ *Biz ona yolu gösterdik: Ya şükredici veya nankör olur."*¹⁸ *İnsana verilen irâdenin dünya ve ahiret ecrine eşit olduğunu beyan eden ayet şu şekildedir: "Kim dünya sevabını isterse (irâde), kendisine ondan veririz; kim âhiret sevabını isterse, kendisine ondan veririz, şükredenleri mükâfatlandıracağız."*¹⁹ Meşîet ve irade mütekellim ve fukahânın çuğuna göre müteradif olsa da, bazı âlimlere göre insanın meşîeti ve iradesi sonucunda fiilin meydana gelip gelmemesi açısından farklı bir değer taşımaktadır. Mesela birisi meşîet kavramını kullanarak karısını boşamayı dilese karısı ile boşanmış olur. Çünkü meşîet, bir şeyi meydana getirme (icâd) anlamına gelmektedir. Hâlbuki bir insan irade kavramını kullanarak "karımı boşamayı istedim" derse boşanmış olmaz. Çünkü irade, bir şeyi talep etmektir. İnsanlar talep ettikleri şeyleri her zaman gerçekleştirmezler. Her ne zaman irade, fiil ile muvafık olursa meşîet derecesine çıkmış olur.²⁰ Ebu Hilâl el-Askerî'ye (400/1009) göre meşîet, geçikmemiş bir duruma yönelik olur. İrade ise hem

¹⁷ Kehf, 18/29.

¹⁸ İnsan, 76/3-5.

¹⁹ Âl-i İmrân, 3/145.

²⁰ Bağdathî İsmail Paşa, *Tuhfetu'l-E'âlî Şerhi Bed'i'l-Emâlî*, İstanbul: 1318, s. 23. Eyyüb b. Musa el-Hüseynî Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât Mu'cemun fi'l-Mustalâh ve'l-Furûki'l-luğavîyye*, thk. Adnan Derviş-Muhammed el-Misrî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, trs, s. 75.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

geçikmiş hem de geçikmemiş duruma yönelik olabilir.²¹ Bu açıdan irâde, meşîetden daha umumî bir anlama sahiptir. Bundan dolayı makalede "irâde" yerine "istemek" kavramını, "meşîet" yerine "dilemek" kavramını kullandık.

Allah'ın insanlara verdiği bu meşîet ve irâde ile nankörlüğü ve küfrü tercih edenler için elem verici bir azap hazırlanmışken, şükrü ve imanı tercih edenler için tarifsiz nimetler hazırlanmıştır. Mu'tezile'ye ve Mâtürîdî'lere göre ilahî hitap olmadan insanlar akıllarıyla imanı ve hidâyeti arayıp bulmakla mükelleftir.²² Eş'arîlere göre ise tercih yapmaya sevk eden *akıl, kitap ve resûl* gibi hidâyeti açıklayan ve ayan beyan ortaya koyan bir unsur bulunmadıkça azap söz konusu değildir.²³ Allah'ın hidâyete erdirdiği kimseleri, sakınacakları şeyleri açıklamadan saptırmayacağını beyan etmesi, tercihe konu olacak *emir ve nehiyelerin bildirilmesinin* ve *ilahî beyan karşısında kulun takındığı tavrın* önemini vurgulamaktadır.²⁴

A.2. Kelam Ekollerinin İnsan İradesi Konusundaki Yaklaşımları

Nüzul tarihinden sonra ortaya çıkan İslâmî ilimler özellikle de Kelâm ilmi, hidâyet ve dalâleti Allah'a nispet eden ayetlerle yakından ilgilenmiştir. Bu ayetler, kaza ve kader cümlesinden olmak üzere kulun fiillerinin iradî olup olmadığı ve kimin tarafından yaratıldığı meselesine ilişkin görüşler çerçevesinde tartışılmıştır. Allah'ın takdiri ile kulun özgür iradesi arasındaki ilişkinin ve dengenin nasıl olduğu, konunun nirengi noktasıdır?²⁵ Bu sebeple kelam ilminde yaratma ve kesbten ne kastedildiği önem kazanmaktadır. Yaratma, Allah'ın kulda titreme gibi kulun kudret ve iradesi olmadan yarattığı fiildir. Kesb ise Allah'ın kulda kulun kudret ve iradesi ile yarattığı fiildir. Buna göre yaratma kavramıyla ızdırârî fiiller kas-

²¹ Ebu Hilâl El-Askerî, *el-Furûkul'l-luğavî*, Thk: Muhammed İbrahim Selim, Dâru'l-İlm, Kahire, Trs, s. 124

²² Mâtürîdî, *Kitabu't-Tevhîd*, Trc, Bekir Topaloğlu, Ankara: İSAM Yayınları, 2005, s. 13; Ebu'l-Yüsr Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, thk. Hans Peter Linss, Kahire: Dâru İhyâ-i'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1963, s. 214.; Kâdî Abdulcabbâr, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl (Teklif)*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr-Abdulhalim en-Neccâr, c. 11, s. 297.

²³ Bağdâdî, Abdulkâhir, *Usûlü'd-dîn*, Thk: Ahmed Şemseddin, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002, s. 231-233. Ebu'l-Yüsr Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, s. 214.

²⁴ Bkz.: Tevbe, 9/115. İsrâ, 17/15, 16. Nisâ, 4/115. Bakara, 2/38.

²⁵ Selim Türcan, "Hidâyet ve Dalâleti Allah'a Nispet Eden Ayetler Nüzul Döneminde Nasıl Algılanıyordu?", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010/2, c. 9, sy. 18, s. 84.

tedilirken, kesb ile ihtiyârî fiiller ifade edilmektedir. Yaratma ve kesb arasındaki farka gelince, aletsiz meydana gelen yaratma, aletli meydana gelen ise kesbtir. Fiil kavramı, hem yaratma hem de kesbi kapsamaktadır.²⁶

Allah'ın hidâyet etmesi tevfiği, dalâlette bırakması ise hızlânı olarak belirtilse de tevfiğ ve hızlân için farklı anlamlar kastedilmektedir. Mu'tezile'ye göre tevfiğ, Allah'ın iman edeceğini bildiği kimse için bir lütuf yaratması, hızlân ise Allah'ın iman etmeyeceğini bildiği kimse için lütufta bulunmamasıdır. Mâtürîdî'ye göre tevfiğ, Allah'ın hayırlı amel ile istitâat arasını muvaffak kılmasıdır. Hızlân ise hayırlı amel ile istitâat arasını ayırması veya şerli amel ile istitâatın arasını muvaffak kılmasıdır. İki durum da aynıdır.²⁷ Dolayısıyla Mâtürîdî, tevfiğte lütuf, hızlânda adalete dayalı müdahale veya izin verme şeklinde iki kısımdan bahsetmektedir.

Mu'tezilî, Mâtürîdî ve Eş'arî kelamcıları, Cebriye'ye karşı ortak tavır almışlardır. Zira bu kelamcılar, kulun cüz'î irâdesini ve istitâatı ispat ederken, ayrıntı hükümlerde ihtilaf etmişlerdir. Cebriyenin ızdırârî fiiller anlayışına karşı, insanda ihtiyârî fiiller anlamında bir meylin varlığını savunmuşlardır. Aralarındaki temel ihtilaf insandaki meylin amelin varlığına ne şekilde tesir edip etmediği açısından "cüz'î irâde"ye yükledikleri anlamdan kaynaklanmaktadır. Cüz'î irâdeye, Mu'tezile "yaratmak" anlamı vererek insandaki meylin amelin var olmasına tesir ettiğini, Mâtürîdîler "ihtiyâr" anlamı vererek insanın meyline göre amelin Allah tarafından yaratılmasına tesir ettiğini, Eş'arîler ise "kesb" anlamı vererek insanın meylinin amelin yaratılmasına tesirinin olmadığını savunmuşlardır.²⁸ Kelam ekollerinin bu konudaki temel görüşleri şu şekildedir.

Cebriye'ye göre hem fiilden önce hem de fiille birlikte kulun fiili gerçekleştirmesini sağlayan irâdesi ve istitâatı yoktur. Onlar insana nispet

²⁶ Ebu'l-Mu'in Nesefî, *Tebzirâtü'l-Edille fi Usûli'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004, 2/242; Nureddin Sâbûnî, *el-Bidâye Fi Usûli'd-dîn (Mâtürîdî Akaidi)*, trc. Bekir Topaloğlu, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 136.

²⁷ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli-Sünne*, 6/172.

²⁸ Emrullah Yüksel, *Mâtürîdîler ile Eş'arîler Arasındaki Görüş Ayrılıkları*, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012, s. 63. Yusuf Şevki Yavuz, "İstita'at", İstanbul: *DİA*, 2003, c. 23, s. 399, 400.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

edilen kesbin ve fiilin mecâzî olduğunu iradî ve ihtiyârî fiillerin titreme mesabesinde olduğunu iddia etmişlerdir.²⁹

Mu'tezile'ye göre kul, başlangıçta Allah tarafından yaratılan kas kuvveti gibi cüz'î bir irâde ile Allah'tan bağımsız olarak fiillerini yaratır. Bu nedenle istitâatın fiilden önce var olduğunu ve zıt olan işlere taalluk ettiğini savunmuşlardır.³⁰ *Mu'tezile'ye* göre tevfik, Allah'ın iman edeceğini bildiği kul için bir lütfu yaratması, hızlân ise iman etmeyeceğini bildiği kimse için lütufta bulunmaması anlamına gelir. Dolayısıyla onlara göre Allah ancak iman edeceğini bildiği kimselere lütufta bulunur. Cüveynî, bu görüşü eleştirerek, tevhid, adâlet ve aslah teorilerine istinaden getirdikleri bu tanımlamaya göre *Mu'tezile'nin "Allah, bütün yarattıklarını kendisinin tevfikine mazhar kılma gücü ile vasıflanamaz"* demesi gerekir. Onların bu anlayışı dine ve Kur'ân'a aykırıdır. Nitekim Yüce Allah şöyle buyuruyor: "*Biz dileseydik, herkesi hidâyete erdirirdik.*"³¹ "*Rabb'in dileseydi, bütün insanları bir tek ümmet yapardı. Fakat onlar ihtilafa düşmeye devam etmektedirler.*"³² Hâlbuki Allah dilerse bütün insanları iman ve hidâyet üzere toplayıp bir tek ümmet yapabilir. Bundan dolayı Cüveynî'ye göre Allah'ın tevfiği, kişide itaat etme gücü yaratması, hızlânı ise kişide günah işleme gücü yaratmasıdır.³³

Mâtürîdîlere göre insan, yaratılışla birlikte kendisine yerleştirilen müstakil cüz'î bir irâde ile Allah'tan bağımsız olarak fiillerini tercih eder. İstitâat, fiille beraberdir. Ayrıca bir şeyi yapma veya terk etme şeklinde birbirine zıt iki fiili yapmaya elverişlidir. İnsana verilen kudret, hem itaat etmeye hem de isyan etmeye elverişlidir. İnsanın iman etme ile içki içme kudreti arasında bir fark yoktur. *Mâtürîdî'ye* göre şayet kudret, iki zıddın oluşmasına müsait olmasaydı, ortaya çıkan fiil ihtiyârî değil, tab'an vücut bulmuş olurdu. Nureddin Sâbûnî'ye (580/1184) göre tevfik ve hızlân haddi

²⁹ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, s. 156; Cüveynî, *Kitabu'l-İrşâd (İnanç Esasları Kılavuzu)*, Trc: Adnan Bülent Baloğlu-Saim Yılmaz-Mehmet İlhan-Faruk Sancar, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2012, s. 182. Yusuf Şevki Yavuz, "İstitâat", c. 23, s. 400.

³⁰ Ebu'l-Hasan Abdurrahim Muhammed Hayyât, *İntisâr ve'r-Red ale İbn Ravendî el-Mulhîd*, Beyrut: Mektebetü'd-Dâri'l-Arabiye li'l-Kitab, 1412/1993, s. 79; Kâdî Abdulcabbar, *Şerhu Usulî'l-Hamse*, thk: Abdülkerim Osman, Mektebetü Vehbe, 1408/1988, s. 390; Mehmet Keskin, *Eş'arî ve Eş'arîlik*, s. 268, 275.

³¹ Secde, 32/13.

³² Hûd, 11/118.

³³ Cüveynî, *Kitabu'l-İrşâd*, thk: Muhammed Yusuf ve Ali Abdulmunim, Mısır: Mektebetül-Hânicî, 1950, s. 254.

zatında birdir. Kudret, taat ile beraber olursa tevfik; mâsiyet ile beraber bulunursa huzlân adını alır. Secde etme kudreti, Allah'a yapılırsa taat, puta yapılırsa mâsiyet adını alır. Secde etmek, haddizatında birdir ve alnı yere koymaktır. Farklı isim alması, ilahî emir ve yasağa nispeti itibariyledir.³⁴

Eş'arîlere göre ise insan, Allah tarafından her an yaratılan cüz'î bir irâdeyle fiilini kesbeder. Kesb denilen muhdes kudret araz olduğu için istitâat insanda Yüce Allah tarafından her an yaratılmaktadır. Bu nedenle istitâat fiil ile beraberdir. Bu anlayışa göre tevfik, itaat etme kudreti yaratmak iken, huzlân ise günah işleme kudreti yaratmaktır. Muhdes kudret sadece bir maddûra taalluk eder. Bundan dolayı istitâat, iki zıd fiile uygun değildir.³⁵ *Eş'arîlerin* "itaat için ayrı, mâsiyet için ayrı bir muhdes kudret verilir. İnsanın amele meyli olan kesbi de yaratılmıştır" tarzındaki ifadeleri "muhtar görünümünde mecbur" şeklinde cebr-i mutavassıt olarak eleştirilmelerine yol açmıştır. Hâlbuki *Eş'arîlerin* kastı insanın meyli ile amel arasında zorunlu bir ilişkiden ziyade insanın meylinin sonucu olan ameli Allah'ın dilerse yarattığı şeklindeki teistik anlayışı vurgulamaktır. Bâkılânî'ye göre Allah'ın ezeli kudreti ile kulun muhdes kudreti arasındaki fark şudur: Allah'ın mutlak ve ezeli kudreti, fiilin aslını yaratmaya tesir ederken, kulun mukayyed ve muhdes kudreti ise fiilin vasfına yani itaat ve mâsiyet olma niteliğine taalluk eder.³⁶ Dolayısıyla muhdes kudret fiilin aslına değil, Allah'ın takdiri ve yaratması ile fiilin vasfına tesir eden bir özelliğe sahiptir. Ancak bu açılım bütün *Eş'arîler* tarafından devam ettirilmemiştir.

Eş'arî âlimi olan Gazzâlî'ye göre ise Cebriyye, Mu'tezile ve *Eş'ariyye'nin* dalâlet meselesini de kapsayan kader ve irâde hürriyeti konusundaki cebir, yaratma ve kesb şeklindeki görüşlerinin her biri bir açıdan doğrudur. Gazzâlî, bu durumu körlerin el yordamıyla tanımaya çalıştıkları fiili tarif eden parçacı açıklamalarına benzetmiştir. Ayrıca meselenin aklî ve tecrübî bilgiler yoluyla çözümlenemeyeceği sonucuna varmıştır. Bu

³⁴ Mâtürîdî, *Kitabu't-Tevhîd*, s. 336; Sâbûnî, *el-Bidâye Fi Usûli'd-dîn* s. 132, 133. Emrullah Yüksel, *Mâtürîdîler ile Eş'arîler Arasındaki Görüş Ayrılıkları*, s. 66; Yusuf Şevki Yavuz, "İstitâat", c. 23, s. 399, 400.

³⁵ Cüveynî, *Kitabu'l-İrşâd*, s. 182. Yusuf Şevki Yavuz, "İstitâat", c. 23, s. 399, 400.

³⁶ Fahrettin Râzî, *Muhassal (Kelâma Giriş)*, Trc: Hüseyin Atay, Ankara: Türk Kültür Bakanlığı, 2002, s. 208. Mehmet Keskin, *Eş'arî ve Eş'arîlik*, s. 267; Adüdüddin el-İcî, *el-Mevâkıf*, thk. Abdurrahman Umeyre, Beyrut: Dâru'l-Cil, 1997, s. 208, 215.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

güçlük, saptırma ve doğru yola iletme eylemlerinin de bir kısmını oluşturduğu ilâhî fiillerin mahiyetleri ve yaratıklarla ilişkileri hakkında yeterli bilgiye sahip olamayışımızdan, ayrıca Allah'ın zâtı, sıfatları ve fiilleri itibarıyla zaman kategorisiyle sınırlı olmamasına karşılık bizim zamanlı varlık olmamız ve zaman kalıpları içinde düşünmemiz gibi sebeplerden ileri gelmektedir.³⁷

Gazzâlî'nin Cebriye'nin cebri anlayışını da haklı görmesi cebr-i mu'tevassıt ithamına malzeme teşkil etmektedir. Cebriye'ye tavrı alan üç mezhep de insanın mükellef olmasını anlamlı kılan ihtiyarî fiillerin varlığında anlaşmışlardır. Temel ihtilaf insanın ihtiyarının amele tesiri ile muhdes kudretin tevfiik ve hızlandaki rolüdür.

B. ALLAH'IN MEŞİETİ VE İRADESİ

Kelam ilminde Allah'ın meşîeti ve iradesi kavramlarının müteradif olup olmadıkları konusunda bir ihtilaf vardır. Bâkılânî'ye (402/1013) göre irade ve meşîet kavramları arasında fark yoktur.³⁸ Cürcânî'ye (816/1416) göre irâde ve meşîet kavramları dil açısından her ne kadar birbirine yerine kullanılsalar da Kur'ân'da farklı bir kullanım alanına sahiptir. Bir açıdan meşîet, irâdeden daha umumidir. Buna göre Allah'ın meşîeti ma'dûmun varlık âlemine çıkarılması ve varlık âleminin yok edilmesi şeklinde tecellî ederken, irâde ise sadece ma'dûmun varlık âlemine çıkarılması şeklinde tecellî eder.³⁹ Allah yarattıkları üzerinde tasarrufta bulunduğu meşîet ve irade, "dilediğini ve istediğini yapması"⁴⁰ anlamında ortak anlamda kullanılırken, "Dilediği şeyi yaratır." (Şura, 42/49) "İstediği şeye hükmeder" (Maide, 5/1) ayetleri ışığında "meşîet zarunlu kılarak, irâde ise mükellef kılarak" bir şeyin meydana gelmesine tesir etmesi açısından farklı anlamda da kullanılmaktadır. İsfehânî'ye göre Allah'ın meşîeti bir şeyin meydana gelmesini gerektirirken, irâdesi ise murad edilenin kaçınılmaz olarak meydana gelmesini gerektirmez.⁴¹

³⁷ Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-dîn*, Beyrut, Dâru'l-Marife, Trs, 4/7; Yavuz, Yusuf Şevki, "Dalâlet", İstanbul: DİA, 1993, 8/430.

³⁸ Bâkılânî, *İnsâf Fi Mâ Yecibu İ'tikâduhu ve lâ Yecuzu'l-Cehlu bihi*, thk: Habib b. Tahir, Dâru Mektebeti'l-Meârif, Beyrut, 1432/2011, s. 153.

³⁹ Cürcânî, Ali b. Muhammed, *Ta'rifât*, Thk: Bir grup ulema, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983, s. 216.

⁴⁰ Bkz: Bakara, 2/253; Hac, 22/14, 18; Âl-i İmrân, 3/40. İbrahim, 14/7.

⁴¹ İsfehânî, *Müfredât*, s. 572; İsfehânî, *İtikad*, s. 304. Bkz: Bakara, 2/158; Mümin, 40/31.

Müslümanlar arasında “inşallah ve mâşallah” kelimelerinin yaygın olarak kullanılması, insanların tüm fiillerinin ancak Allah'ın iznine ve meşietine bağlı olarak meydana geldiği hususunda icmaya işaret etmektedir.⁴² İrade, emir anlamında kullanılınca, emrin yapılıp yapılmaması bazen emredilene bırakılırken, bazen de emrin yapılıp yapılmaması emredilenin tercihine bırakılmaz.⁴³ Emredilenin tercihine bırakılan teşrîî iradeyi, emredilenin tercihine bırakılmayan tekvinî iradeyi ifade eder. Meşiet, tekvinî irade ile aynı anlama gelmektedir. İrade edilen fiil meydana gelince irade, meşiet gibi olur.

B.1. Kur'ân'da مِّنْ يَشَاءُ İfadesinin Kullanımı:

İmam Mâtürîdî'ye göre meşiet birkaç anlamda kullanılmaktadır. *Birincisi*, temenni etmektir. Meşiet, bu anlamda Allah'ın zatı hakkında kullanılmaz. Zira bir fiilin başkasının isteği ile meydana gelme ihtimali yoksa buna temenni denir. Buna göre Allah'ın murad etmediği bir şey meydana gelmesi tasavvur edilecek olsa ilahi irâde temenni konumuna düşer. *İkincisi* bir şeyi emretmek ve bir şeyi yapmaya çağırmaktır. Bu da faili yergiye maruz kalacak her türlü eylemde Allah'tan nefyedilecek bir manadır. *Üçüncüsü* bir şeye rıza göstermek ve onu kabul etmektir. Bu da yergiye konu teşkil eden her fiil hususunda Allah'tan nefyedilecek bir manadır. *Dördüncüsü* yenilgi ve baskı altında tutulmaması, takdir edip murad ettiği şekilde fiilin vücut bulmasıdır. Meşietin Allah hakkında bu anlamda kullanılması gerekir. Çünkü O, her şeyin yaratıcısı olup yarattıkları konusunda cebir ve yaptırım altında bulunmama niteliği taşıdığı kanıtlanmıştır.⁴⁴

Kur'ân'da مِّنْ يَشَاءُ ifadesinin hangi bağlamda kullanıldığına baktığımız zaman failin hep Allah olduğu ve Allah'ın dilemesinin nasıl bir tasarruf olduğu daha iyi anlaşılır. İnfak, yaratılış ve tabiat ile ilgili fiillerinde, dolaşısıyla karşılığında sevap veya ceza gibi bir sonuç doğurmayan tasarruflarda Allah'ın *hikmete müğayir olmayan bir keyfiyette* hareket ettiği anlaşılmaktadır. *Allah nasıl dilerse öyle infak eder,*⁴⁵ *insanları rahimlerde nasıl dilerse*

⁴² İsfehânî, *İtikad*, s. 305. Bkz: Kehf, 18/24, 69. Hud, 11/33. Yusuf, 12/99. Araf, 7/89, 188.

⁴³ Eyyûb b. Musa el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 75

⁴⁴ Mâtürîdî, *Kitabu't-Tevhîd*, s. 374, 375.

⁴⁵ Mâide, 5/64.

öyle şekillendirir⁴⁶ ve bulutları gökte nasıl dilerse öyle yayar.⁴⁷ Allah, az rızık verdiği birine "Niye az rızkın var?" diye azap etmez. Bilakis kulun kesbine konu olan rızkını nasıl kazandığı ve nerelere harcadığından hesaba çekecektir. Bu konuda Kur'ân'dan bir araştırma yaptığımızda ayrıca şu tasarruflarla karşılaşmaktayız.

- *Nübüvvet ve vahye dair meşiet*: Vahyi indirmek için kullarından kimi dilerse onu seçer.⁴⁸ Allah dilediğine minnet buyurup mucize ihsan eder. Allah'ın izni olmadan hiçbir peygamber mucize getiremez.⁴⁹ Allah size gaybı bildirecek değildir. Ancak peygamberlerinden dilediğini, gaybı bildirmek için, seçer.⁵⁰ Allah dilediğine hikmeti verir.⁵¹ Lütuf (fadl) Allah'ın elindedir. Onu dilediğine verir.⁵²

- *Mülküdeki tasarrufuna dair meşiet*: Allah mülkünü dilediğine verir.⁵³ Allah dilediğini hesapsız rızıklandırır.⁵⁴ Allah dilediğine kat kat verir.⁵⁵ Allah rızık dilediği kimseye rızık genişletir ve daraltır.⁵⁶ Göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır. Allah dilediğini affeder, dilediğine azap eder. Allah, her şeye kadirdir, Gafurdur, Rahimdir.⁵⁷ Allah dilediğinin tövbesini

⁴⁶ Âl-i İmrân, 3/6.

⁴⁷ Rum, 30/48.

⁴⁸ Bkz: Bakara, 2/90. وَاللَّهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَن يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ. Bakara, 2/105. عَلَى مَن يَشَاءُ مِّنْ عِبَادِهِ. Ayrıca bkz: Mümin, 40/15.

⁴⁹ Bkz: İbrahim, 14/11. قَالَتْ لَهُمْ رُسُلُهُمْ إِنْ نَحْنُ إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَمُنُّ عَلَى مَن يَشَاءُ مِّنْ عِبَادِهِ وَمَا كَانَ لَنَا أَنْ نَأْتِيَكُم بِسُلْطَانٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ

⁵⁰ Bkz: Âl-i İmrân, 3/179. وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُظْهِرَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَجْتَبِىٰ مَن يَشَاءُ مِّنْ رُّسُلِهِ مِّنْ يَشَاءُ.

⁵¹ Bkz: Bakara, 2/269. يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَن يَشَاءُ.

⁵² Bkz: Âl-i İmrân, 3/73. وَأَلِلُّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّهِ يُؤْتِي مَن يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ. Ayrıca bkz: Mâide, 5/54. Yunus, 10/107. Hadid, 57/21, 29.

⁵³ Bkz: Bakara, 2/247. وَاللَّهُ يُؤْتِي مَن يَشَاءُ مِّنْ مَّلَكَةٍ مِّنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ.

⁵⁴ Bkz: Bakara, 2/212. وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَن يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ. Ayrıca bkz: Âl-i İmrân, 3/37. Nur, 24/38. Şûrâ, 42/19. Nahl, 16/2.

⁵⁵ Bkz: Bakara, 2/261. وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَن يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ.

⁵⁶ Bkz: Ra'd, 13/26. وَاللَّهُ يَسْطُرُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ وَيَعْدُرُ burada "dileyen kimseye" manası verilemeyeceği konusunda Kârun hakkında Kasas süresindeki bu ayet güzel ve açık bir örnektir. Zira Kârun'un yerinde olmak isteyenlere aynı zenginliğin verilmediği konusunda bir şüphe yoktur. Bkz. Kasas, 28/82. Ayrıca bkz: İsrâ, 17/30. Ankebut, 29/62. Rûm, 30/37. Sebe, 34/36, 39. Zümer, 39/52.

⁵⁷ Bkz: Bakara, 2/284. فَتَعَفَّرَ لِمَن يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَن يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ. Allah kendisine şirk koşulmasını başıslamaz. Ancak şirk dışındaki günahları dilediği kimseler için bağışlar. Nisâ, 4/48.

kabul eder. Allah Alîmdir, Hakîmdir.⁵⁸ Allah dilediğini temize çıkarır.⁵⁹ Yeryüzü Allah'ındır. Allah kullarından dilediğini yeryüzüne varis kılar.⁶⁰ Göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır. Dilediğini yaratır, dilediğine kız çocuğu bağışlar, dilediğine erkek çocuğu bağışlar.⁶¹ Dilediğini kısır kılar.⁶²

- *Yardım etmesine ve cezalandırmasına dair meşiet*: Allah dilediğini yardımıyla destekler.⁶³ Allah, elçilerini, dilediği kimselerin üzerine salar, onlara üstün getirir. Allah her şeye kadirdir.⁶⁴ Yağmuru kullarından dilediğine isabet ettirir.⁶⁵ Allah yıldırımları gönderir. Onlarla dilediğini çarpar.⁶⁶ Allah, gökteki dağlar gibi bulutlardan bir dolu indirir de onunla dilediğini vurur, dilediğinden de onu öteye çevirir⁶⁷

- *Şefaate dair meşieti*: Göklerde nice melekler vardır ki, şefaathleri hiçbir fayda vermez; ancak Allah izin verdikten sonra Allah'ın dilediğine, razı olduğuna fayda verir.⁶⁸

Nebileri seçme, yaratma, rızık verme, tabiat olayları, yardım etme veya ceza verme konusundaki tasarrufunda, Allah'ın zulmettiğini veya abes bir iş yaptığını söylemek imkânsızdır. Yaratırken mükemmel bir düzen içinde yaratanın, emrederken ve hükmederken mükemmel olmadığını söylemek, Allah'ın değerini takdir edememenin bir sonucudur. "Allah'ın

116. *إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ*. Ayrıca bkz: Mâide, 5/18, 40. Ankebut, 29/21. Fetih, 48/14.

⁵⁸ Bkz: Tevbe, 9/15. Ayrıca bkz Tevbe, 9/27.

⁵⁹ Bkz: Nisâ, 4/48. *وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ مَا زَكَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ أَبَدًا وَلَكِنَّ اللَّهَ يُزَكِّي مَنِ يَشَاءُ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ*

⁶⁰ Bkz: A'râf, 7/128. *قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ اسْتَعِينُوا بِاللَّهِ وَاصْبِرُوا إِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ*

⁶¹ Bkz: Şûrâ, 42/49. *يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ يَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ إِنَاءً وَيَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ الذُّكُورَ*

⁶² Bkz: Şûrâ, 42/50. *وَيَجْعَلُ مَنْ يَشَاءُ عَقِيمًا إِنَّهُ عَلِيمٌ قَدِيرٌ*

⁶³ Bkz: Âl-i İmrân, 3/13. *رُومٌ 30/5 وَاللَّهُ يُؤْتِي مَن يَشَاءُ مِنْ شَيْءٍ*

⁶⁴ Bkz: Haşr, 59/6. *وَلَكِنَّ اللَّهَ يُسَلِّطُ مَن يَشَاءُ*

⁶⁵ Bkz: Rum, 30/48. *فَتَرَى الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ جَلَالِهِ إِذَا أَنْصَابَ بِهِ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ إِذَا هُمْ يَسْتَبِشِرُونَ*

⁶⁶ Bkz: Rad, 13/13. *وَيُرْسِلُ الصَّوَاعِقَ فَيُصِيبُ بِهَا مَنْ يَشَاءُ وَهُمْ يُجَادِلُونَ فِي اللَّهِ وَهُوَ شَدِيدُ الْحَالِ*

⁶⁷ Bkz: Nur, 24/43. *وَيُنَزِّلُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ جِبَالٍ فِىهَا مِنْ تَرْدٍ فَيُصِيبُ بِهِ مَنْ يَشَاءُ وَتَصْرَفُهُ عَنْ مَنْ يَشَاءُ*

⁶⁸ Bkz: Necm, 53/26. *وَكَم مِّن مَّلَكٍ فِي السَّمَاوَاتِ لَا تُحِصَى شَيْئًا إِلَّا مِنْ تَعْدِ أَنْ يَأْذَنَ اللَّهُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَرْضَى*

yaratmasında bir bozukluk göremezsin"⁶⁹ ayetinde işaret edildiği gibi "yarattığını en iyi bilen"⁷⁰ dilediğine risâlet görevini verirken de imanı nasip ederken de risâleti ve imanı kime vereceğini en iyi bilendir.⁷¹ Dolayısıyla İmam Mâtürîdî'nin işaret ettiği geleceğe dair ezeli bir ilim ile kullarının kalplerine bakıp kimin hidâyete ve nübüvete daha uygun ve daha hayırlı olduğunu bilerek iş yaptığını söyleyebiliriz.

B.2. Hidayet ve Dalaletin Allah'a Nispetinde Meşietin Kula Nispeti

Günümüzde bazı ilim adamları "Allah, dilediğini dalalette bırakır, dilediğini hidayete erdirir"⁷² şeklindeki ayetlerde dilemenin failinin kulun kendisi olduğunu iddia ederek "Allah dileyeni hidâyete iletir, dileyeni dalâlette bırakır" şeklinde mana vererek meseleyi çözmeye çalışmaktadır.⁷³ Ancak bu konuda ilk dikkat edilmesi gereken, bu formdaki cümlelerin⁷⁴ Kur'an'da geçtiği yerlerde hangi şekillerde kullanıldığına bakmaktır. Zira Kur'an ayetleri, birbirine benzer ve birbirini izah eden şekillerde tekrarlarından oluşmaktadır. Bu konuda en belirgin ifade Hz Musa'nın diliyle Cenâb-ı Hak hakkında "Bu senin imtihanındır. Sen onunla dilediğini dalâlette bırakırsın, dilediğini de hidâyete iletirsin"⁷⁵ şeklindeki ayet dilemenin failinin Allah olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. İbn Hazm'a göre aslen bu ayetin tevili mümkün değildir.⁷⁶ Ayrıca *imtihanın* hidâyete erdirmeye ve dalâlette bırakmada sebep kılındığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla diğer ayetler tevile açık gibi gözükse de sadece bu ayetten dolayı bile dilemenin failinin insanlar kılınması şeklinde bir anlamın verilemeyeceği açığa çıkmaktadır.⁷⁷ Fahreddin Râzî'nin dikkat çektiği gibi akli başında herkes, iman etmeyi, hakikati bulmayı ve doğruya ulaşmayı ister. Eğer hidâyet insanların ihtiyârlarına ve kasıtlarına göre olsaydı, herkesin mümin olması

⁶⁹ Mülk, 67/3.

⁷⁰ Mülk, 67/14.

⁷¹ En'âm, 6/124.

⁷² En'âm, 6/39.

⁷³ Hüseyin Atay mealinde bu tür ayetlere anlam verirken bu yolu tercih etmiştir. Hüseyin Atay, *Kur'an Türkçe Çeviri*, Ankara: Atay Yay., 2014, s. 21, 32. (Bakara, 2/142, 213.)

⁷⁴ Bkz: Nahl, 16/93. Fâtır, 35/8. Müddessir, 74/31. مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ. Ayrıca En'âm, 6/39.

Ayette مَنْ يَشَاءُ اللَّهُ يُضِلُّهُ وَمَنْ يَشَاءُ يُجْعَلْهُ عَلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ

⁷⁵ Bkz: A'râf, 7/155. مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ. Ayrıca bkz: En'âm, 6/39.

⁷⁶ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. 3, s. 29.

⁷⁷ Başka örnekler için bkz: En'âm, 6/125.

gerekirdi. Hâlbuki durum bu şekilde değildir. Hidâyet ve dalâlet Allah'tandır.⁷⁸ İmam Mâtürîdî, ilim, hikmet ve adâlet merkezli bir iman tasavvurunu ezelde her şeyi bilen ve her şeyi yaratan açısından değerlendirerek bu ayete şu şekilde anlam vermektedir: "Allah, *hidâyeti tercih edeceğini bildiği kimse için hidâyet fiilini yaratır. Dalâleti tercih edeceğini bildiği kimse için dalâlet fiilini yaratır. Çünkü her şeyi yaratandır.*"⁷⁹ İmam Mâtürîdî'nin verdiği anlam, kudret merkezli değil, ilim ve hikmet merkezli cebri anlayışı nefyeden bir tevildir.

O halde fail ve mefullerin yerinin değil, Kur'ân'ı yanlış anlamaya sebep olan algının değişmesi gerekmektedir. Bu tür ayetlerde meşîetin insanlara nispet edilmesine gerek yoktur. Bunun yerine "*dilediğini dalalette bırakır ve kendisine yöneleni hidayete erdirir*"⁸⁰ "*Kim Allah'a sarılırsa, doğru yola iletilir.*"⁸¹ vb ayetlere dayanarak insanın kesbi olan meylinin hidayetdeki rolünü ortaya koymak gerekir. Bu konuda Allah'ın dilemesine güvensizliği çağrıştıran algıyı reddederek; O'nu zulümden, abesten ve acizlikten tenzih ederek; lütuf, hikmet ve adâlet ilkeleriyle takdis ederek; ilim, kudret, meşîet, irâde ve yaratma sıfatlarına yakışır şekilde Allah'ın şanını yüceltmek gerekmektedir. Allah'ın garip bir kulu olan yöneticilerini överken bile "*siz nasıl dilererseniz, nasıl arzu ederseniz. Siz doğru olanı daha iyi bilirsiniz*" diyerek övenlerin, Allah'ın dilemesine güvenmemeyi çağrıştıran çözümler üretmesi uygun değildir.

C. HİDAYET VE DALÂLET

C.1. Hidâyet ve Dalâletin Ortak Konusu

*Hidâyet ve dalâletin ortak konusu olan, bundan dolayı hidâyet ve dalâleti birbirinden ayırmayı sağlayan temel kavram yoldur ve yol ile ulaşılmak istenilen hedeftir.*⁸² Eş'arî kelâmcılarından Cürçânî'ye (816/1416) göre hidâyet, matluba ulaştırılan yola delalet etmektir veya matluba ulaştırılan yola girmektir. Dalâlet ise, matluba ulaştırılan yolu kaybetmektir veya matluba

⁷⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c. 15, s. 378.

⁷⁹ İmam Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehlis-Sünne*, c. 5, s. 51.

⁸⁰ Ra'd, 13/27.

⁸¹ Âl-i İmrân, 3/101. وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ

⁸² Bkz: Ahzâb, 33/4. Nisâ, 4/44. En'âm, 6/116, 117. İbrahim, 14/30. Lokman, 31/6. Sad, 38/26. Ahzâb, 33/4. Yunus, 10/25. Sebe, 34/6.

ulaştırmayan yoldur.⁸³ Talep edilen yol, Allah'ın rızasına, cennetine ve hakikate ulaştıran Allah'ın yoludur. Fâtiha sûresinde "bizi müstekim olan yola hidâyet et" vb ayetlerde bu noktaya dikkat çekilmiştir. Dâhili ve harici sebeplerle bu yoldan saparak başka yollara girenler dalâlete düşmüş ve yolunu kaybetmiş olur.⁸⁴ İsfehânî'nin dikkat çektiği gibi istikamet, hedefe isabet eden ok durumundadır. Bunun dışındaki bütün yönler ise dalâldir, hedeften sapmadır ve hedeften şaşmaktır.⁸⁵ Allah, kendisine yöneleni hayra ve razı olunan bir hayata hidâyet ederken, sırtını dönüp yüz çevirenleri ise helake, azaba ve bedbahtlığa sevk eder. Çünkü Allah, âlemlerden müstağnidir. Allah, kendisine yöneleni dalâlete sevk etmediği gibi, Allah'ın yolunu terk edip başka yollara girenleri de zoraki hidâyet etmez.⁸⁶

Elmalılı'ya göre hidayet istenene ulaştıracak şeye lütuf ve letafetle işaret etmektir. Bunun yolu üç şekilde olur. Ya sadece yolu gösterivermek, ya yola götürüvermek ya da yolun sonuna kadar götürüvermektir. Birinciye irşad denirken, ikinciye tevfiik denir. Hırsıza yol göstermeye hidayet denmez. "Onları cehennem yoluna yöneltip götürün"⁸⁷ ayetindeki kullanım "onları elem verici azapla müjdele"⁸⁸ ayetinde olduğu gibi alay etmek içindir. Zira hidayet aslen gayesinde hayır, niteliğinde lütuf bulunan yola rehberliktir.⁸⁹ "Allah, iman edenleri dosdoğru yola hidayet edendir."⁹⁰ İmam Eş'arî'ye göre asıl olan, hidayeti arayan mühtedileri dine hidayet etmek ve sapıtanları dinden saptırmaktır.⁹¹ Dolayısıyla hidayet, "insandaki hidayete veya dalalet meyil" anlamındaki kesbin sonucunda hidayet veya dalaletin yaratılmasıdır

Hidâyet, uçsuz bucaksız bir çölde kişiyi hedefe güven içinde ulaştıran eğriliği olmayan dümdüz bir yolda gitmektir. Dalâlet ise bir takım

⁸³ Ali b. Muhammed Cürçânî, *Ta'rifât*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983, s. 83, 256.

⁸⁴ Bkz: En'âm, 6/103. Necm, 53/30.

⁸⁵ Râgıb İsfehânî, *el-Müfredât (Kuran Kavramları Sözlüğü)*, Trc: Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, İstanbul: Çıra Yay., 2012, s. 622.

⁸⁶ Bkz: Ra'd, 13/27. Kehf, 18/57. Saf, 61/7. Âl-i İmrân, 3/97. Zümer, 39/7.

⁸⁷ Saffât, 37/23.

⁸⁸ Âl-i İmrân, 3/21.

⁸⁹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, Ankara: Akçağ Yay. 1995, c. 1, s. 121.

⁹⁰ Hac, 22/54. Ayrıca bkz: Bakara, 2/142, 213. Mâide, 5/16. En'âm, 6/161. Ahzâb, 33/4. Hidayet genelde Allah'ın yoluna, hakikate ve cennet yoluna iletmek için kullanılırken, birkaç ayette cehennem yoluna iletmek için de hidayet fiili kullanılmıştır. Bkz: Nisâ, 4/169. Saffât, 37/23.

⁹¹ İbn Fûrek, *Makalât*, s. 104, 105.

nefsânî ve şehvî arzularından dolayı şeytânların çağrularına uyarak bu yoldan sapmak ve uçsuz bucaksız çölde şaşkın bir halde kaybolmaya benzetilmektedir. "De ki: "Allah'tan başka, bize ne yarar ne zarar vermeyen şeylere mi yalvaralım? Allah bizi doğru yola ilettikten sonra, ökçelerimiz üzerinde (eski durumumuza) döndürülüp; şeytânların ayartarak şaşkın bir halde çölde bıraktıkları; arkadaşlarının ise "Bize gel!" diye doğru yola çağırdıkları kimse gibi (şaşkın bir duruma) mı düşelim?" De ki: "Yol gösterme, ancak Allah'ın yol göstermesidir. Bize, âlemlerin Rabbine teslim olmamız emredilmiştir."⁹² Kişi, dosdoğru yola davet eden peygamberleri bırakıp hevasına uyup şeytânları takip ettiği için Allah onları şaşkınlıkları içinde dalâlette bırakır. "Şeytân onları büsbütün saptırmak istiyor."⁹³ "Sakin hevaya uyma. Aksi halde seni Allah'ın yolundan saptırır."⁹⁴ Dalâlet, bir şaşkınlık halidir: "Allah'ı bırakıp kendisine zarar ve fayda vermeyen şeylere dua ederler. İşte bu derin dalâletin/şaşkınlığın tam kendisidir."⁹⁵ Dolayısıyla kişi gerçek fayda ve zararın sahibi Allah'a dua etmeyi bırakıp fayda ve zarar veremeyen kimselere dua ettiği için, Allah o kişiyi o halinde şaşkın bir halde dalâlette bırakır. Bu Cenâb-ı Hakk'ın ezelde verdiği söz ile ilgilidir. "Benden size bir hidâyet gelince kim benim hidâyetime tabi olursa, onlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir. Ayetlerimizi inkâr edip yalanlayanlar ise işte onlar ateşin halkıdır ve orada ebedi kalacaklardır."⁹⁶

C.2. Sebep-Sonuç Açısından Hidâyetin Allah'a Nispeti

Sebep-sonuç açısından hidayetın Allah'a nispetinin Kur'ân'da nasıl işlendiğini incelediğimizde çift yönlü bir anlatımla karşılaşmaktayız. "Allah iman eden ve salih amel işleyenleri **imanları sebebiyle hidâyete erdirir**"⁹⁷ ayetine göre Allah'ın hidâyet etmesi imanın sonucudur. "De ki: «Müslümanlığınızı bana karşı minnet etmeyin. Tam tersine, eğer doğru sözlüler iseniz sizi **imana hidâyet ettiği için Allah size minnet etmektedir**"⁹⁸ ayetine göre Al-

⁹² En'âm, 6/71. Ayrıca bkz: Kasas, 28/50. Ahkâf, 46/5. Nûh, 71/24.

⁹³ Nisâ, 4/60.

⁹⁴ Sâ'd, 38/26.

⁹⁵ Hac, 22/12.

⁹⁶ Bakara, 2/38, 39. İsrâ, 17/63.

⁹⁷ Bkz: Yunus, 10/9. **إِنَّ الدِّينَ أَنْتُمْ وَأَعْمَلُوا الصَّالِحَاتِ بَلَدِيكُمْ بِإِيمَانِهِمْ**. Ayrıca bkz: "Kim Allah'a iman ederse, onun kalbini hidâyet eder." Teğabün, 64/11. "Kim Allah'a sınıksı sarılırsa, dosdoğru yola iletilmiştir." Âl-i İmrân, 3/101.

⁹⁸ Bkz:Hucurât, 49/17. **بَلِ اللّٰهُ يَتُّنُّ عَلَيْكُمْ أَنْ هَدَيْكُمْ لِيَا إِيمَانَ أَنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ**.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

lah'ın hidâyet etmesi imanın sebebidir. Ancak burada bu konuda bir tutarsızlık söz konusu değildir. Bunun bir paradoks olmadığını anlamak için Allah'ın hidayet etmesinin Kur'ân'da hangi anlamlarda kullanıldığını ortaya koymak gerekmektedir.

İmam Eş'arî ve Abdulkâhir Bağdâdî (429/1038) göre Allah'ın hidâyet etmesi iki anlama gelmektedir. **Birincisi**, hakkın açıklanması, ona davet edilmesi ve onun hakkında bir takım delillerin ortaya konulması anlamındadır. Bu anlamda peygamberler ve dine davet edenler bu kısma girer. "Şüphesiz sen dosdoğru bir yola hidâyet ediyorsun"⁹⁹ ayeti hidâyeti beyan etmek ve ona davet etmek anlamına gelmektedir. **İkincisi** ise insanların kalplerinde hidâyetin yaratılması anlamındadır. "Allah kimi hidâyet ederse, onun kalbini İslam'a açar"¹⁰⁰ "Sen sevdiğini hidâyete erdiremezsin. Ancak Allah dilediğini hidâyete erdirir. Allah mühtedileri daha iyi bilir"¹⁰¹ ayetindeki hidâyet bu anlamdadır.¹⁰² Birinci kısımdaki beyan ve davet anlamında hidâyet, bütün mükellefler için geçerli iken, ikinci kısımdaki kalplerde yaratılması anlamında hidâyet sadece hidâyeti arayanları ve hidâyete erenleri (mühtedileri) kapsar.¹⁰³ Dolayısıyla birinci anlamda Allah'ın hidâyete erdirmesi sebep olurken, ikinci anlamdaki hidâyet, ihtidanın sonucu olmaktadır.

İsfehânî'ye göre Allah'ın hidâyet etmesi dört şekilde olur. **Birincisi**, akıl ve bir takım zaruri bilgiler vermesi şeklinde.¹⁰⁴ **İkincisi**, Peygamberin daveti ve kitapların beyanı şeklinde.¹⁰⁵ **Üçüncüsü**, sadece hidâyete erenlerin elde ettiği tevfik şeklinde. Bu tevfik/başarıya ulaştırma bazen kötülükten korunmalarını sağlayacak takvanın kalplerine ilham edilmesi şeklinde,

⁹⁹ Şûrâ, 42/52. Ayrıca Fussilet, 41/17. ayette de hidâyet etmek davet etmek anlamında kullanılmıştır.

¹⁰⁰ En'âm, 6/125. Ayrıca "Allah selam yurduna davet eder ve dilediğini sıratı müstekime hidâyet eder" Yunus, 10/25. ayette hidâyet etmek ve davet etmek bir ayette birlikte kullanıldığı için hidâyetin davetten farklı anlamda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Allah, tüm insanları cennete davet ederek umum kastedilmiş, dilediği kimseleri cennet yoluna sevk ettiğini belirterek hidâyet meşiet ile tahsis edilmiştir.

¹⁰¹ Kasas, 28/56.

¹⁰² İbn Fûrek, *Makalât*, s. 103, 104; Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, s. 161.

¹⁰³ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, s. 161, 162.

¹⁰⁴ İsfehânî, *el-Müfredât*, 1104. Birinci basamak ile ilgili olarak bkz: Tâ-Hâ, 20/50.

¹⁰⁵ İsfehânî, *el-Müfredât*, 1104. İkinci basamak ile ilgili olarak bkz: Mâide, 5/16. Zümer, 39/23. Enbiyâ, 21/73. En'âm, 6/84-90.

bazen insanların ihtilaf ettikleri meselelerde hakikate ulaştırılmaları şeklinde olur.¹⁰⁶ **Dördüncüsü** ise ahiret günü cennet yolunu gösterme şeklinde hidâyet etmesi.¹⁰⁷ Bu hidâyet türleri basamaklanmıştır. Birincisini elde edemeyen ikincisini elde edemez. İkincisi ile bile mükellef olması doğru olmaz. Henüz ikinci basamağa gelememiş olanın üçüncü ve dördüncü basamakları elde etmesi söz konusu olamaz. Dördüncüsünü elde eden bundan önceki üçünü de elde etmiş sayılır. Ancak birincisini elde edenin diğer üçünü elde etmemesi de mümkündür. İnsanların ve Peygamberin hidâyete erdirmesi sadece ikinci anlamdadır.¹⁰⁸ Peygamberin elinde olmayan hidâyet birinci, üçüncü ve dördüncü anlamdaki hidâyettir.¹⁰⁹ Allah'ın kâfirlerden ve zalimlerden esirgeyip sadece hidâyete erenlere tahsis ettiği hidâyet üçüncü ve dördüncü anlamdadır.¹¹⁰

Mu'tezilî âlimler, "kul fiilinin yaratıcısıdır" prensibine bağlı oldukları için kalplerde hidâyetin ve dalâletin yaratılması anlamını kabul etmemektedirler. Bundan dolayı genellikle hidâyetin doğru yolu beyan ve cennet yoluna davet anlamlarını öne çıkarıp yorum geliştirmeye çalışmışlardır.¹¹¹ Eş'arîler ve Mâtürîdî'ler ise Allah'tan başka hakîkî yaratıcı kabul etmedikleri için kulun kesbi ile irtibatlı olarak Allah'ın hidâyet ve dalâleti yarattığını savunmuşlardır.¹¹²

Mâtürîdî âlimlerinden Nureddin Sâbûnî'ye (580/1184) göre Allah'ın hidâyete erdirmesi, peygamber¹¹³ ve Kur'ân¹¹⁴ ile beyan ve davet anlamında ihtida için sebep olmaktadır.¹¹⁵ Teftâzânî (792/1390) ve Aliyyu'l-Kârî'ye (1014/1605) göre bazen sebebiyet yoluyla ve mecâzen hidâyet, Peygambere ve Kitaba nispet edilir.¹¹⁶ Özellikle kitabın, hidâyeti beyan etmesi

¹⁰⁶ İsfehânî, *el-Müfredât*, 1104. Üçüncü basamak ile ilgili olarak bkz: Muhammed, 47/17. Teğâbün, 64/11. Yunus, 10/9. Meryem, 17/76. Bakara, 2/213.

¹⁰⁷ İsfehânî, *el-Müfredât*, 1104. Dördüncü basamak ile ilgili olarak bkz: A'râf, 7/43.

¹⁰⁸ İsfehânî, *el-Müfredât*, 1105. Bkz: Şûrâ, 42/52; Secde, 32/24; Ra'd, 13/7.

¹⁰⁹ İsfehânî, *el-Müfredât*, 1105. Bkz: Bakara, 2/272; Kasas, 28/56; Neml, 27/81; Nahl, 16/37; Zümer, 39/36, 37; Yunus, 10/99.

¹¹⁰ İsfehânî, *el-Müfredât*, 1104, 1105.

¹¹¹ Kâdî Abdulcabbâr, *Usulî'l-Hamse*, Thk: Faysal Bedir Avn, Küveyt: Câmîatü Küveyt, 1998, s. 77, 78; Emrullah Yüksel, *Sistemâtik Kelâm*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2012, s. 110, 111.

¹¹² Mâtürîdî, *Kitabu't-Tevhid*, 366; İbn Fûrek, *Makalât*, s. 103, 105; Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, s. 161.

¹¹³ Şûrâ, 42/52.

¹¹⁴ İsrâ, 17/9.

¹¹⁵ Sâbûnî, *El-Bidâye fi Usûli'd-dîn*, s. 79.

¹¹⁶ Teftâzânî, *Şerhu'l-Akaid*, Trc: Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yay., 2013, s. 196; Aliyyu'l-Kârî, *Fikhu'l-Ekber Şerhi*, Trc: Hüseyin S. Erdoğan, İstanbul: Hisar Yay., 2013, s. 337.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

yönüyle bütün insanlar için hidâyet olduğu belirtildiği halde,¹¹⁷ davete icabet açısından muttaki müminler için hidâyet kaynağı ve sebebi olması, zalimlerin ise hüsrânını arttırması dikkat çekicidir.¹¹⁸ Peygamberin imana daveti, imanı kabul edenler için hidayet iken, iblisin küfre ve dalâlete daveti de kabul edenler için saptırmadır.¹¹⁹ Kim Allah'ın hidâyet vesilesi olarak gönderdiği kitap ve elçiye tabi olursa bu teslimiyeti ve imanı sebebiyle, Allah sonuçta bir karşılık olarak cennetlik amelleri kolaylaştırarak, küfrü, fıska ve isyanı kerih göstererek cennete yöneltmiş yani hidâyet etmiş olur.¹²⁰ Bundan dolayı cennetlikler cennete girdiklerinde cennete girmelerinin sebebini Allah'ın hidâyetine bağlayarak hamd edecekler: "*Bizi buraya (cennete) ileten/hidâyet eden Allah'a hamdolsun, Allah bizi buraya hidâyet etmeseydi, hidâyete eremezdik!*"¹²¹ Bunun yanında Cenâb-ı Hak cennetliklerin cennete mirasçı olmalarının sebebini onların iman ederek işledikleri salih amellere karşılık bir mükâfat olduğunu ilan etmektedir: "*Onlara: "İşte size cennet; yaptıklarınıza karşılık o size mirâs verildi" diye seslenildi.*"¹²² Müminler, hidâyet etmesi sebebiyle Allah'a şükrederken; Allah, kullarının çabasına ve şükrüne değer vermekte ve takdir etmektedir. "*Allah hidâyet yolunu tutanların hidâyetini arttırır*"¹²³ ayetinde hidayet konusunda çift yönlü sebep sonuç ilişkisine işaret edilmiştir.

"Allah kime hidâyet ederse, işte o, mühtedir/hidâyete ermiş olandır. Kimi de dalâlette bırakırsa, işte onlar, ziyana uğrayanlardır."¹²⁴ ayetinde Allah'ın hidâyet ettiklerine "mühtedi" denmektedir. Peki *iẖtida* nedir? İsfehânî'ye göre "iẖtida" hidâyeti istemek, onu inceleyip araştırmak ve hidâyete uymak için kullanılır. Bunun delili şu ayetlerdir. "*Hani bir zamanlar Musa'ya Kitabı ve Furkan'ı vermiştik ki hidâyete uyasınız.*"¹²⁵ Bir âlimin yolunu izleyen kişiye de "mühtedi" denir. Mesela, "*Onlara 'Allah'ın indirdiğine ve peygambere gelin' dediği zaman, 'atalarımızı üzerinde bulduğumuz şey bize yeter' derler. Ataları bir şey bilmeyen ve hidâyete de uymayan kimseler olsalar da mı?'*"¹²⁶

¹¹⁷ Bkz: Bakara, 2/185.

¹¹⁸ Bkz: Bakara, 2/2. İsrâ, 17/82.

¹¹⁹ İbn Fûrek, *Makâlât*, s. 103, 104.

¹²⁰ Bkz: Bakara, 2/2, 38. Leyl, 92/5-7. Hucurât, 49/7, 8. Ankebut, 29/69.

¹²¹ A'râf, 7/43.

¹²² A'râf, 7/43.

¹²³ Meryem, 19/76. Muhammed, 47/17.

¹²⁴ A'râf, 7/178.

¹²⁵ Bakara, 2/53. Ayrıca bkz: Bakara, 2/150.

¹²⁶ Mâide, 5/104.

Burada onların kendilerinin bilmediklerine ve bir âlime de uymadıklarına dikkat çekilmiştir.¹²⁷ İnsanlar yeryüzünde gezerken alametler ve yıldızlar ile doğru yolu araştırıp buldukları gibi,¹²⁸ peygamberler ve ilahi kitaplar ile dosdoğru yolu araştırıp bulurlar. Müminler hidâyet yolunu tutsunlar diye Allah ayetlerini açıklamıştır.¹²⁹ Böylece doğru yolu yanlış yoldan ayırsınlar ve hakikate teslim olsunlar.

İhtidanın şartı, iman etmek, teslim olmak ve itaat etmektir. Cenâb-ı Hak buyurur ki: "Eğer Ehl-i Kitap da sizin iman ettiğiniz gibi iman ederlerse, hidâyete ermiş olurlar."¹³⁰ "Eğer teslim olurlarsa, hidâyete ermiş olurlar."¹³¹ "Eğer Resûle itaat ederseniz, hidâyete ermiş olursunuz."¹³² Dolayısıyla hidâyete ermek, iman, teslimiyet ve itaat sonucunda Allah'ın kalplerde yarattığı tevfikî bir sonucudur. "Ben tövbe eden, iman eden, salih amel işleyen sonra da hidâyet yolunu tutan kimseleri affederim"¹³³ ayetinin manası "sonra hidâyeti aramaya ve istemeye devam etti. Onu araştırmaktan usanmadı" demektir.¹³⁴

Sonuç itibariyle Allah'ın hidâyet etmesinin imanun sebebi olması Allah'ın insanlara akıl ve bir takım zaruri bilgiler vermesi, hakikati beyan eden kitapları indirmesi ve hakikate davet eden peygamberleri göndermesi anlamındadır.¹³⁵ Allah'ın hidâyet etmesinin imanun sonucu olması ise hidâyeti arayanların ve iman edenlerin kalplerinde tevfikî yaratması ve ahiret gününü cennet yoluna sevk etmesi anlamındadır.

C.3. Sebep-Sonuç Açısından Dalâletin Allah'a Nispeti

"Beni saptırman sebebiyle" diyerek, hidâyetten uzak kalmasının sebebini, Allah'ın saptırmasına bağlayan iblis ile "kalplerimiz kilitlidir" diyerek Kur'ân'a iman etmemelerinin sebebini bağlayan ehl-i kitap lanetlenmiş ve gazaba uğramıştır.¹³⁶ Aynı zamanda Allah'ın yolundan sapanlara ve saptıranlara kızan ve mahşer günü gazap edecek olan Rabbimiz nasıl olur da

¹²⁷ İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 1110, 1111.

¹²⁸ Nahl, 16/15, 16.

¹²⁹ Âl-i İmrân, 3/103.

¹³⁰ Bakara, 2/137.

¹³¹ Âl-i İmrân, 3/20.

¹³² Nûr, 24/54.

¹³³ Tâ-Hâ, 20/82.

¹³⁴ İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 1111.

¹³⁵ Bkz:Sebe, 34/50. A'râf, 7/43. Şûrâ, 42/52.

¹³⁶ Bkz: Hicr, 15/39. A'râf, 7/16. Bakara, 2/88. Nisâ, 4/155.

kendisi kullarını saptırır?¹³⁷ Saptırmanın zıttı olan hidâyet kavramında olduğu gibi “saptırır” ifadesi birçok anlama gelmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır:

- “أَضَلَّهُ” ifadesi “جَعَلَهُ ضَالًّا” demektir.¹³⁸ Bu anlamda Kur’ân’da Allah hakkında mutlak gibi gözüken ifadeler başka ayetlerle takyid edilmiştir. Şöyle ki, “yanlış beyanla kandırmak” anlamında değil, “inkâr ve isyan edenlerin dalâletlerinin yaratılması” anlamında kullanılmıştır.

- “رَبِّ إِنْهُمْ أَضَلَّنَا كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ” ifadesinde putlar insanları bizzat saptırmadıkları için “ضَلُّوا بِسَبَبِهَا” “putlar sebebiyle saptılar” anlamına gelmektedir.¹³⁹ Buna göre insanlar, Allah’ın emir ve yasakları karşısında takındıkları tavırları sebebiyle sapmış olmaktadır.

- “أَضَلَّتْ الشَّيْءَ” ifadesi “وَجَدْتَهُ ضَالًّا” “onu dalalete düşmüş olarak buldum” anlamına gelir.¹⁴⁰

- İnsanın elinden bir şey düşünce veya devesi gidip kaybolunca “أَضَلَّنَاهُ” denir.¹⁴¹ Bu anlama göre Allah, inkâra ve isyana düşüp çekip giden kulların kaybolmalarına dilerse izin verir.

- “أَضَلَّ أَعْمَالَهُمْ”¹⁴² ifadesinin anlamı kâfirlerin amelleriyle elde etmek istedikleri hayrı ve faydayı yok etmesi ve helak etmesidir. Zira dalaletin aslı, hafızadan veya gözden kaybolmaktır. Bundan dolayı su sütte kaybolunca “ضَلَّ الْمَاءُ فِي اللَّيْلِ” denir.¹⁴³

- İdlâl, kendinden dolayı hatırlamanın gerektiği bir sebeptir.¹⁴⁴ Buna göre Allah, inkâr ve isyan edenlere günahlarından dolayı onları cezalandırmak için dilerse hakkı unutturur.

İmam Eş’arî’ye göre “Allah’ın idlâl etmesi” ifadesini Kur’ân’da yer aldığı için kullansak da aklın delaleti ile tevîl etmeliyiz. Zira if’âl kalıbı birçok anlamda kullanılmaktadır. Hak dinden sapanları Allah’ın saptırması,

¹³⁷ Furkân, 25/17.

¹³⁸ İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-'Arab*, Beyrut: Dâru Sâdır, 1414, c. 11, s. 391

¹³⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 11, s. 391.

¹⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 11, s. 392.

¹⁴¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 11, s. 391, 393.

¹⁴² Muhammed, 47/8.

¹⁴³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 11, s. 393.

¹⁴⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 11, s. 393.

dalaleti yaratmasıdır. Allah'ın çürüyenleri çürütmesi, çürümeyi yaratmasıdır. Aynı şekilde "اضللك فلانا" "falani saptırdım" ifadesi "وخذته ضلالاً" onu dalâlette buldum" anlamında da kullanılmaktadır.¹⁴⁵ İmam Eş'arî, idlâlin bulmak ve kılmak şeklindeki iki anlamını birleştirmiş olmaktadır. Zira Allah, mahlukatta bulunduğu meyle göre dilerse meylin sonucunu yaratır. Masiyete dair bir sapma bulunca engellerse ismet olur, engellemeyip yaratırsa hızlan olur.

İmam Mâtürîdî'ye göre idlâl/saptırmak, iğvâ ve tard etmek ile aynı anlamdadırlar. Bu kavramlar hızlânın kapsamındadırlar. İğvâ, Allah'ın rahmetinden kovmak manasına gelen lanet anlamındadır.¹⁴⁶ İmam Matürîdî'ye göre kaza ve kader, imandan alıkoymak ve Allah'ın saptırması için delil teşkil etmez. "Allah'ın kazası ve takdiri beni imandan alıkoydu" diyerek delil getirmek fasittir. Çünkü kader onu dalâlete zorlamaz. Zira kişinin farklı şekilde amel etmesi mümkündür. Ancak kimse Allah'ı, bilgisinde cahil çıkarmaya da kadir değildir. Allah onların böyle yapacaklarını ve dalâleti tercih edeceklerini bildiği için böyle hükmetmiştir. Bununla birlikte Allah hakkında "saptırır" demek hızlân anlamında "teofikten ve korumadan mahrum ederek dalâlette bırakır. Böylece şeytânların vesveselerini kabule uygun hale gelir" anlamındadır.¹⁴⁷ Zira Allah, kullarını yöneldikleri yola yönlendirir¹⁴⁸ ve kullar eğrilince Allah onların kalplerini eğiltir.¹⁴⁹ Amellerin karşılığı esasına dayanan adâlet ilkesinin mecazi bir anlatım tarzıyla ifade edilen bu hakikat, günümüzde "kullar inandıkları gibi yaşamazlarsa yaşadıkları gibi inanmaya başlarlar" ilkesi ile ifade edilmektedir. Allah kimi dalâlette bırakırsa, onu hidâyete ileten bulunamaz. Allah onları bırakırsa, azgınlıkları içinde bocalayıp dururlar.¹⁵⁰ Cenâb-ı Hak, hidâyete karşı dalâleti satın alan münafıkları anlatırken bu hususu net bir şekilde açıklamış ve müminlerle alay etmelerinin dünyevî karşılığı olarak şöyle buyurmuştur: "Allah

¹⁴⁵ İbn Fûrek, *Makalât*, s. 105.

¹⁴⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, c. 6, s. 441.

¹⁴⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, c. 7, s. 116.

¹⁴⁸ Kim de kendisine doğru yol belli olduktan sonra Elçi'ye karşı gelir ve mü'minlerin yolundan başka bir yola uyarsa, onu yöneldiği yola yöneltiriz ve cehenneme sokarız. Ne kötü bir gidiş yeridir orası! Nîsâ, 4/115. *قُلُوبَهُمْ مَا تَوَلَّى*

¹⁴⁹ Bir zaman Mûsâ, kavmine: "Ey kavmim, benim, Allah'ın size gönderdiği elçisi olduğumu bildiğimiz halde niçin beni incitiyorsunuz?" demişti. Onlar eğrilince Allah da onların kalplerini eğiltti. Allah, yoldan çıkanları doğru yola iletmez. Saffât, 61/5. *فَلَمَّا رَاغُوا أَزَّغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ*

¹⁵⁰ A'râf, 7/186.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

onlarla alay eder ve onları bırakır, taşkınlıkları içinde başıboş dolaşırlar.”¹⁵¹ İmam Maturidî’ye göre alay etme ve aldatma¹⁵² ve tuzak kurma¹⁵³ gibi fiillerin Allah’a izafe edilmesi cezalandırma şeklinde misliyle karşılık verme anlamındadır. Cezalandırma dışında, yaratılanlar hakkında bile, kınanan bu hususlar Allah hakkında nasıl söz konusu olabilir? Alay etmelerinin cezası olarak Allah’ın münafıklara alay etmesi, zahirde iman ettiklerini izhar etmeleri sebebiyle dünyada onlara nimet vermesi, içlerinde ise iman etmedikleri için ahiretteki nimetlerin onlara haram kılınması şekilde olabilir.¹⁵⁴ Bu konudaki ilkeyi beyan eden benzer ayetlerden bazıları şunlardır: “Kötülüğün karşılığı/cezası, onun misli bir kötülüktür.”¹⁵⁵ “O halde kim size saldırırsa siz de ona —size saldırdığının misliyle— saldırın.”¹⁵⁶ İlk yapılan kötülük ve saldırı zulüm iken, onlara misliyle karşılık olarak yapılan ikinci kötülük ve saldırı adâlet olmaktadır.¹⁵⁷ Mâtürîdî’ye göre ceza olarak yapılması caiz olan ikinci kötülük ve saldırı, hakikatte kötülük ve saldırı olmadığı halde böyle isimlendirilmiştir. Allah’ı aldatmaya çalışan münafıkları “Allah’ın aldatması” şeklindeki isimlendirme de aldatmanın cezası olması sebebiyledir. Lügatin bir şeyi sebebinin ismi ile isimlendirmesi imkânsız değildir.¹⁵⁸ Hidâyet yolunu ve ilahi rehberliği terk ederek yolunu kaybedenlerin cezası, nereye gideceğini bilemeden bir o yöne bir bu yöne giden şaşkın kimşenin haline benzemektedir. Allah’ı aldatmaya çalışan münafıkları ceza olarak Allah’ın aldatması şeklindeki Allah’ın saptırması şu ifade ile beyan edilmiştir: “Onlar (müminlerle kâfirler) arasında bocalayıp dururlar: Ne onlara bağlanırlar, ne de bunlara. Allah kimi de dalalette bırakırsa sen ona hiçbir yol bulamazsın.”¹⁵⁹ Hasan-ı Basrî’ye göre Allah’ın dalalette bıraktığı kişi kâfir olmaya devam ettiği müddetçe, o kişi için hidâyete yol yoktur. Ancak Allah’ın saptırdığı bu kişi tevbe edip dönerse hidâyete yol vardır.¹⁶⁰ Ayrıca tuzak kuranlara Allah’ın tuzak kurması, onlara mühlet vermesi, bir ceza

¹⁵¹ Bakara, 2/14, 15.

¹⁵² Nîsâ, 4/142. إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ.

¹⁵³ Âl-i İmrân, 3/54. وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ وَاللَّهُ خَيْرٌ الْمَاكِرِينَ.

¹⁵⁴ Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-sünne*, c. 1, s. 387.

¹⁵⁵ Şûrâ, 40.

¹⁵⁶ Bakara, 2/194.

¹⁵⁷ Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetu’t-Tefasir*, Kahire: Dâru’s-Sâbûnî, 1417/1997, s. 30.

¹⁵⁸ Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-sünne*, 3/395.

¹⁵⁹ Nîsâ, 4/142, 143.

¹⁶⁰ Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-sünne*, 3/397.

olarak tuzaklarını başlarına dolması, kendi tuzaklarına düşmelerini takdir etmesi ve hiç fark etmedikleri bir şekilde azabın gelmesidir.¹⁶¹ Dolayısıyla Allah'ın sapanları saptırması, hakiki anlamda bir saptırma değil, yaptıklarına karşılık misliyle cezalandırması olarak dalâletlerinin sonucudur.¹⁶²

İsfehânî'ye göre Allah'ın saptırması iki kısma ayrılır. **Birincisi**, sebebi kişinin sapması olan saptırma. Bu da insanın sapması ve Allah'ın dünyada buna hükmetmesi ve ahirette ise cennet yolundan cehenne sevk etmesidir. İşte bu, hak ve adil olan saptırma. Çünkü dosdoğru yoldan sapan kişinin saptığına hükmetmek ve onu cennet yolundan cehenne sevk etmesi adâlettir ve haktır. Arapçada sebebi sapma olan saptırma için “اضللت البعير” “*deve benden/gözümden kayboldu*” örnek olarak verilir. **İkincisi**, sebebi Allah'ın saptırması olan sapmadır. Ancak bu cahillerin tasavvur ettikleri gibi değildir. Şöyle ki, Yüce Allah, insanı öyle bir karakterde yaratmıştır ki, iyi veya kötü bir yol takip ettiğinde insan ona alışır, ondan hoşlanır ve ona bağlanır. Artık onu o yoldan geri çevirmek de, onun kendi kendine geri dönmesi de zorlaşır. Kişinin tabiatı/karakteri gibi olur. Bundan dolayı “*adet, ikinci bir tabiattır/karakterdir*” denmiştir. İnsandaki bu kuvvet, ilahî bir fiildir. Bir şeyin meydana gelmesine sebep olan her şey o fiili nispet etmek doğrudur. Buna bağlı olarak Allah, kâfir ve fâsıkların saptırılmasını kendisine nispet ederken, müminlerin saptırılmasını kendi nefisinden nefyetmektedir.¹⁶³

İbn Hazm'a (456/1064) göre Allah'ın saptırması, kimse için mazeret sayılmaz. Ayrıca Yaraticı, saptırmasından dolayı kınanamaz. Allah'ın dışındaki saptırıcılar ise kınanırlar. İbn Hazm'a göre Allah'ın saptırması, Allah'ın kâfirlere ve asilere verdiği ve nefislerde yarattığı göğüslerin daraltılması ve kalplerin mühürlenmesi şeklinde helak edici bir sıfattır. Sakınacakları şeyleri açıklamadan hidâyete erdirdiği kimseleri Allah'ın saptırmasına işaret eden ayet¹⁶⁴ Allah'ın doğru yolu beyan etmeden önce kullarını saptırmayacağını haber vermektedir. Allah'ın kulu hakkındaki fiilini,

¹⁶¹ Bkz: Nahl, 16/26. Fâtır, 35/40. A'râf, 7/183.

¹⁶² Allah'ın dünyada saptırmasının ve sonucunda ahiretteki neticelerin Allah'ın ayetlerinin inkâr edilmesinin cezası olduğuna dair şu ayete bakılabilir: İsrâ, 17/97, 98. Mâide, 5/49.

¹⁶³ İsfehânî, el-Müfredât, s. 624. İlgili ayetler için bkz: Muhammed, 47/4, 5, 8. Tevbe, 9/115.

¹⁶⁴ Tevbe, 9/115.

hidâyet yolunu beyan ettikten sonra saptırma olarak isimlendirilmiştir.¹⁶⁵ İbn Hazm'a göre *hidâyet ve tevfik, insanlar için yaratılan hayrın kolaylaştırılmasıdır. Dalâlet ve hızlân ise fasığa kendisi için yaratılan şerrin kolaylaştırılmasıdır.* Bu anlam Arap diline, Kur'ân'a, aklî zarurî burhanlara, sahabe ve tabiinden olan muhaddis imamların ve fakihlerin görüşüne uygundur. Allah, insanda temyiz ve hevâ olmak üzere iki kuvvet yaratmıştır. Her biri nefsin eserleri üzerinde galebe çalmak ister. Akıl olarak da isimlendirilen temyiz kuvveti, insan, cin ve meleklerde bulunup, mükellef olmayan ve konuşma özelliği bulunmayan diğer canlılarda bulunmaz. Hevâ kuvveti ise insan ve cinlerde müşterek olup meleklerde bulunmayan lezzetleri ve galip olmayı sevme duygusudur. Meleklerde sadece temyiz kuvveti bulunduğu için hiçbir şekilde onlardan mâsiyet sadır olmaz. Şayet Allah, nefsi korursa temyiz kuvveti galebe çalar. Bu Allah'ın bir yardımı ve hidâyetidir. Kişinin nefsi, taatlere yönelir. Şayet Allah, nefsi kendi haline bırakırsa hevâ kuvveti galebe çalar. Bu, Allah'ın saptırmasıdır. Kişinin nefsi mâsiyete yönelir. Allah'ın rahmet ettiği müstesna nefis kötülüğü emredicidir. Dolayısıyla istisna edilen rahmete nail olan nefsin, kötülüğü emretmediği anlaşılmış olur. Bu rahmete nail olmak için kulun çabasının önem kazandığını vurgulamak için İbn Hazm şu ayeti zikretmiştir: "*Rabbinin makamından kim korkar ve nefsi hevâdan nehyederse cennet onun varacağı yerdir.*"¹⁶⁶ İbn Hazm'ın cebr ve tefviz arası bu anlatımında, kişinin tavrı ve bunun karşılığında ilahi tevfik veya hızlân, ilim sıfatı ve karşılık esasına dayanmaktadır. İbn Hazm'a göre "*şayet Allah onlarda bir hayır olduğunu bilseydi. Onlara duyururdu. Duyursaydı bile yüz çevirip giderlerdi*"¹⁶⁷ ayetine dayanarak yakıken denebilir ki, Allah bir kişide hayır olduğunu bilirse ona duyurur. Duyurursa da o kişide bir hayır olduğu anlaşılır.¹⁶⁸ Karşılık esasına göre de Allah, tevhidi tasdik ederek kendisine yönelen kişiyi hidâyet eder, hevasını ilah edinip yüz çeviren kişiyi saptırır.¹⁶⁹

Mâtürîdî âlim Celalüddin Habbazî'ye (691/1292) göre de iman etmeye engel olan kalplerin mühürlenmesi, kulaklarda ağırlıkların bulun-

¹⁶⁵ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel vel-Ehvâ ve'n-Nihal*, Kahire: Mektebetü'l-Hânicî, Trs, c. 3, s. 28, 29.

¹⁶⁶ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. 3, s. 30. Nâziat, 79/40.

¹⁶⁷ Enfâl, 8/23.

¹⁶⁸ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. 3, s. 27.

¹⁶⁹ Ra'd, 13/27. Câsiye, 45/23.

ması ve gözlerde perdenin bulunması şeklindeki dalâlette bırakmak, Allah'ın ayetleri hakkında tefekkürü ve nazarı terk ettikleri için *ceza olarak* yaratılmıştır. Kur'ân'da "verdikleri sözü bozmaları ve küfürleri sebebiyle kalplerinin mühürlendiği"¹⁷⁰ anlatılmaktadır. Habbazî'ye göre bu engeller, baki olmayan her an yaratılan yanılma ve gaflet gibi hatırlama ile izale olabilen arazlardır.¹⁷¹ Bu yönüyle Allah tarafından ceza olarak yaratılan dalâlet, kulun ihtiyârına bağlı bir sonuç olduğu için dalâlete sebep olan isyan terk edildiğinde dalâletin yerine hidâyet de yaratılabilir. Allah tuğyanları sebebiyle kâfirleri dalâlette bırakır. Dalâlette bıraktığı için tuğyan etmezler. "Allah bazıları hidâyete erdirdi. Bazıları hakkında da dalâlet gerçekleşti" dendiikten sonra dalâleti hak etmelerinin sebebini Cenâb-ı Hak şöyle beyan etmektedir: "Çünkü onlar, şeytânları Allah'ın dışında dostlar edindiler ve kendilerinin hidâyete erdiklerini zannediyorlar."¹⁷² Başka bir ayette de Allah "bir grubu hidâyete erdirdi. Bir grup da dalâleti hak etti. Çünkü onlar Allah'ın dışında şeytânları dostlar edindiler. Ve onlar kendilerini hidâyete ermiş sanıyorlar."¹⁷³ Bu ayette "dalâlete sevk etti" yerine "dalâleti hak ettiler" denilerek dalâletin şeytânları dost edinmek sebebiyle ortaya çıkan hak edilen cezaî bir sonuç olduğu açıklanmıştır. Dolayısıyla Allah'ın dalâlette bırakması sebep değil, sonuçtur. Hidâyet ve dalâlet, tasdik ve tezkib gibi mukaddimelerin neticeleri ve sebeplerin yol açtığı sonuçlardır.¹⁷⁴

Sebeup ve sonuç açısından meselelerin tahlil edilmesi ayetlerin doğru şekilde anlaşılması için önemlidir. Araf sûresi 179. ayeti¹⁷⁵ sebep-sonuç ilişkisi açısından iki manada da algılanmaktadır.

a. Mâna (sebeup): *Andolsun, biz cinler ve insanlardan birçoğunu cehennem için yarattık. (Bundan dolayı) Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar; gözleri vardır, onlarla görmezler; kulakları vardır, onlarla işitmezler. İşte onlar hayvanlar gibidir; hatta daha da şaşkındırlar. İşte onlar gafil olanlardır.*

¹⁷⁰ Nîsâ, 4/155.

¹⁷¹ Celalüddin Ömer b. Muhammed Hebbâzî,, *El-Hêdî fi Usulî' d-dîn*, thk: Adil Bebek, İstanbul: İFAV, 2006, s. 194.

¹⁷² A'râf, 7/30. Ayrıca bkz: Hevalarına uymaları sebebiyle dalâlette bırakılanlar. Câsiye, 45/23. Rum, 30/29. Küfürleri ve doğru yoldan insanları saptırmaları sebebiyle amelleri boşa çıkanlar. Muhammed, 47/1. İbrahim, 14/18.

¹⁷³ A'râf, 7/30.

¹⁷⁴ Ramazan Altıntaş,, *Kur'ân'da Hidâyet ve Dalâlet*, Konya: Rev Yay., 1997, s. 350.

¹⁷⁵ وَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِّنَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ أُذُنٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ

b. Mâna (sonuç): *Andolsun, biz cinler ve insanlardan birçoğunu cehennem için yarattık. (Çünkü) Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar; gözleri vardır, onlarla görmezler; kulakları vardır, onlarla işitmezler. İşte onlar hayvanlar gibidir; hatta daha da şaşkındırlar. İşte onlar gafil olanlardır.*

Birinci manada Allah'ın cehennem için yaratması sebep iken, ikinci manada ise sonuç olarak algılanmıştır. Bu ayeti okurken insan zihnindeki algı karmaşası ayetin mesajında bir sorun varmış zannı meydana getirmektedir. Hâlbuki bu ayetin doğru anlaşılması için dikkat edilmesi gereken ilk husus şudur. Bu insanların hakikatı kavramak için kalpleri, görmek için gözleri ve duymak için kulakları var. Fakat bu insanlar kalplerini, gözlerini ve kulaklarını kullanmıyorlar. Kullanmadıkları için de sert bir dille kınıyorlar. Eğer birinci mana doğru olsaydı, "cehennem için yaratıldıkları için bu kimseler bu özelliklerini kullanamazlar" denirdi. Hâlbuki böyle denmiyor. Onlar hayvan değiller. İnsanî özelliklere sahip oldukları halde hayvanlar gibi davrandıkları için kınıyorlar. Dikkat edilmesi gereken ikinci husus "cehennem için yarattık" ifadesinde *lam harfi cerri lam-ı talil mi* yoksa *lam-ı akibe mi* olduğu konusudur. Kasas sûresi 8. ayette¹⁷⁶ bu duruma benzer bir örnek bulunmaktadır. Şayet bu ayetteki *lam harfi cerrine* sebep ve sonuç açısından iki mana verirsek benzer bir durumla karşılaşırız.

a. Mâna (sebep): *Nihayet Firavunun ailesi, onu (Musa'yı) bir düşman ve üzüntü konusu olsun diye sahipsiz görüp aldılar. Gerçekte Firavun, Hâman ve askerleri bir yanılığa içindeydi.*

b. Mâna (sonuç): *Nihayet Firavun ailesi kendilerine düşman ve üzüntü kaynağı olacak olan o çocuğu bulup aldı. Şüphesiz Firavun, Hâman ve onların askerleri hata yapıyorlardı.*

Elbette ayetin içindeki apaçık karineden dolayı birinci mana doğru ve geçerli olamaz. Hem bebeği düşman ve üzüntü kaynağı olsun diye yanlarına almamışlardı. Hem de yanılığa içinde olduklarını açıklayarak beklentilerinin tam tersi olduğu vurgulanmıştır. Dolayısıyla ikinci mâna doğru ve geçerli olmaktadır. Aynı şekilde Araf sûresi 179. ayetteki zikrettiğimiz karineden dolayı cehennem için yaratılmak ifadesinin de sebep değil, sonuç olduğu ortaya çıkar. Ancak İmam Mâtürîdî, bu tür bir açıklamanın

فَأَلْتَفَتَهُ آلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا إِنَّ فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَجُنُودَهُمَا كَانُوا خَاطِبِينَ¹⁷⁶

işlerin sonucunu bilmeyenler hakkında geçerli olduğunu belirterek, Allah'ın işlerin sonucunu bilen ezeli ilmi ile meseleyi izah ederek farklı bir şekilde tevil etmiştir. İmam Mâtürîdî'ye göre Allah, ezeli ilmiyle ibadet edeceğini bildiği mümini ibadet etmesi için yaratmışken, isyan edeceğini bildiği kâfiri ise isyan etmesi için yaratmıştır. İsyân edeceğini ve küfür işleyeceğini bildiği kimseyi ibadet için yaratması sahih olmaz. "Cinleri ve insanları bana ibadet etsinler diye yarattım" ayetine gelinde çocuklar ve deliler bunun dışında oldukları için müminlerle tahsis edildiği söylenebilir. Dolayısıyla bu ayet umum ifade etmemektedir. Şayet ayetten kasıt "Onları ibadetle mükellef kılmak ve ibadet etmelerini emretmek için yarattım" şeklinde ise mümin ve kâfir herkesi kapsamaktadır.¹⁷⁷ Mâtürîdî'nin itirazı özde değil lafzidir. Lam harfine işlerin sonucu bilinince "lam-ı akibe" manası verilemeyeceğini savunmaktadır. Halbuki öleceğini bilerek çocuk doğuran anneler hakkında, "ölmesi için çocuk doğurdu" delil olarak getirilen şiirde şairin her nefsin ölümü tadacağı akibetinden cahil olduğunu söylemek imkansızdır. insanlar çocukların ölmesini kastetmeseler de bunu bilirler.

C.4. Allahu Teâlâ, Hidâyet Ve Dalâleti Kuralsız Bir Keyfilik ve Cebir İle Mi Yapmaktadır, Yoksa Bu Dilemenin Belirli Bir Kuralı Var Mıdır?

Allah'ın kulların hidâyetini ve dalâletini dilemesinin nasıl tecellî ettiği en güzel izah edenler ayetlerden birisi şudur: "Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun göğsünü İslâm'a açar. Kimi de dalâlette bırakmak isterse onun göğsünü, (o kimse) göğşe çıkıyormuş gibi dar ve sıkıntılı yapar. Allah, iman etmeyenlerin üstüne işte böyle pislik (sıkıntı, azap, şeytân) çökertir."¹⁷⁸ Bu ayetin son kısmındaki karine ışığında şunu söyleyebiliriz. Kim iman ederse Allah onun İslâm'ı yaşaması için göğsüne genişlik, rahatlık ve huzur verir. Kim de inkâr ederse, onun İslâm'ı uygulaması konusunda göğsüne darlık ve sıkıntı verir ve onu cennet yolundan saptırır. Dalâlet, sıkıntı, pislik, şeytânların musallat edilmesi ve azap kişinin iman etmemesi sebebiyle olmaktadır. Bu yönüyle dalâlete sevk etme hızlân şeklinde tecellî eden ilahî bir ceza olmaktadır.¹⁷⁹

¹⁷⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 5/95, 96.

¹⁷⁸ En'âm, 6/125.

¹⁷⁹ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir Taberî, *Câmiu'l-Beyan fî Te'vili'l-Kur'ân*, Thk: Ahmed Muhammed Şakir, Müessesetü'r-Risale, 1420/2000, 12/110; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 4/255; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 13/138, 139. Benzeri bir durum için bkz. "Şayet Allah dileseydi Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

"Bil ki sen ölümlere işittiremezsin, arkalarını dönüp giderlerken sağırlara da daveti duyuramazsın. Sen körleri dalâletlerinden çıkarıp hidâyet edemezsin. Sen yalnız ayetlerimize iman edenlere işittirebilirsin. Hemen Müslüman olurlar."¹⁸⁰ "Diriler ile ölümler bir olmaz. Allah dilediği kimseye işittirir. Sen ise kabirlerde olana işittiremezsin."¹⁸¹ Bu ayetlere baktığımızda Allah ve Resûlü arasındaki farklardan birisinin hidâyete erdirmedeki tasarruf şekli olduğunu anlamaktayız. Allah dilediğine hidâyete edebilir, ancak Peygamber sadece Allah'ın ayetlerine iman edenleri hidâyete davet edebilir. Resûlullah, arkasını dönüp giden sağırlara hidâyete edemezken, Allah dilerse mutlak kudretiyle sağırlara da hidâyete nasip edebilir. Ancak Allah, küfür ve nankörlük yolunda koşanların iman etmemeleri ve dünyada işledikleri günahlar sebebiyle, ahirette bir nasiplerinin kalmasını istemediği ve azap ederek cezalandırmak istediği için, kâfirleri hidâyete erdirmez.¹⁸² Dolayısıyla dilemenin bir yönünün mutlak kudret ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Diğer yönü ise hikmet yönüdür ki bu konuda çok ve yeterli sayıda ayet bu dilemenin, belli kuralları olduğunu açıkça beyan etmektedir. Cenâb-ı Hak, kullarına verdiği cüz'î irâdeyi nasıl kullandıklarına dikkat çekerek, bunun karşılığında hidâyete veya dalâlet ile karşılık verdiğini anlatmaktadır.

Kudret ve hikmete vurgunun birlikte yapıldığı Nahl sûresi 93. ayeti incelediğimizde bunu daha iyi anlayabiliriz: "*Allah dileseydi, hepinizi, bir tek ümmet yapardı. Fakat (O), dilediğini dalalette bırakır, dilediğini hidâyete eder. Siz, mutlaka yaptığımız şeylerden sorulacaksınız.*"¹⁸³ Ayetin "*Allah dileseydi, hepinizi, bir tek ümmet yapardı*" şeklindeki ilk kısmı Hasan Basrî tarafından Allah'ın tüm insanları hidâyete edebilme konusundaki zorlayıcı kudretine vurgu olarak "*Eğer Allah dileseydi insanları imana zorlar, hepsi de iman ederdi*" şeklinde anlaşılırken, İmam Mâtürîdî'ye göre zorlama durumunda iman söz konusu olmayacağı için bu dilemenin insanları kendi ihtiyârlarıyla imanı tercih etmelerini sağlayacak zahiri bir sebebin yaratılması veya mec-

---

yeryüzündekilerin hepsi topluca iman ederdi. Şimdi onlar mümin oluncaya kadar onları sen mi zorlayacaksın? Allâh'ın izni olmadan hiç kimse inanmaz ve (Allâh) pislîği (huzursuzluğu, azâbı), akıllarını kullanmayanların üzerine kor." Yunus, 10/99.

¹⁸⁰ Bkz: Neml, 27/81. Rum, 30/53. En'âm, 6/35.

¹⁸¹ Fâtır, 35/22. وَمَا يَشْتَوِي الْأَخْيَارَ وَلَا الْأَمْوَاتُ إِنَّ اللَّهَ يُسْمِعُ مَن يَشَاءُ وَمَا أَنتَ بِمُسْمِعٍ مَّن فِي الْقُبُورِ

¹⁸² Bkz: Âl-i İmrân, 3/176; Tevbe, 9/55-57; Nahl, 16/104.

¹⁸³ Nahl, 16/93.

bur bırakmayan farkında olmadıkları meleklerin telkiniyle imanı seçmeleri şeklinde anlamak gerekmektedir.¹⁸⁴ Ancak her iki tevildeki -bâtınî zorlama veya zâhirî bir sebep- kudretin iki şeklini ortaya koymaktadır. Ayetin "dilediğini dalâlette bırakır, dilediğini hidâyet eder" ikinci kısmı ile "dileyen iman etsin, dileyen inkar etsin"¹⁸⁵ şeklindeki imtihanın gereği olan izin hikmetine vurgu yapılmıştır. Bunu teyit eden "yaptıklarımızdan hesaba çekileceksiniz" şeklindeki üçüncü kısım hidâyete erdirmenin ve dalâlette bırakmanın insanların amellerinin bir sonucu olduğuna işaret etmektedir. Mâtürîdî'ye göre "dilediğini saptırır" ayeti iki anlama muhtemeldir. Ya dalâleti işleyebilmeyi o kişide yaratır ya da dalâleti tercih edeceğini bildiği kişiyi tevfikinden mahrum eder ve dalâlette bırakır.¹⁸⁶

Hasan Basrî'ye (110/728) göre Allah'ın kulları için hidâyet ve dalâleti dilemesi, hükmetmesidir.¹⁸⁷ Ebû Hanîfe'ye göre Allah, lütuf olarak dilediğini hidayet ederken, adaleti gereği dilediğini dalâlette bırakır. Allah'ın saptırması, hızlânıdır. Hızlan ise Allah'ın razı olduğu şeye kulu muvaffak etmemesidir. Bu durum adalettir. Zira hızlana maruz kalan kişinin günahundan dolayı cezalandırılmasıdır.¹⁸⁸ Ebû Hanîfe (150/767) ve talebelerinin usûlü'd-dîne dair akaidinin tespit edildiği *Akidetü't-Tahâvî*'de de Allah'ın hidâyete erdirmesi lütuf olarak koruması ve afiyette kılması, dalâlette bırakması ise adâlet olarak yardımsız bırakması ve belalarla imtihan etmesidir. Tahâvî şârihi İbn-i Ebî'l-İzz Hanefî'ye (792/1390) göre bu ifadeler Mu'tezile'nin "kulların maslahatına en uygun olanın Allah için zorunlu olduğu" şeklindeki kanaatlerine bir reddiyedir.¹⁸⁹ Abdulkâhir Bağdâdî'ye göre Allah, fazlı ve lütfu ile hidâyet erdirirken, adâleti ile dalâlette bırakır.¹⁹⁰ Furû-u fıkıhta Hanbelî, akaitte selefi olan İbn-i Kudâme'ye (620/1223) göre de Allah rahmeti ile dilediğini hidâyete erdirir, hikmeti ile dilediğini dalâlette bırakır.¹⁹¹

¹⁸⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehlis-Sünne*, c. 6, s. 564, 565.

¹⁸⁵ Kehf, 18/29.

¹⁸⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehlis-Sünne*, c. 6, s. 566.

¹⁸⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehlis-Sünne*, c. 6, s. 565.

¹⁸⁸ Ebû Hanîfe, *Fıkhü'l-Ekber*, Mektebetü'l-Furkân, İmârâtü'l-Arabiyye, 1419/1999, s. 63.

¹⁸⁹ İbn-i Ebil-İzz Hanefî, *Şerhu Akideti't-Tâ-Hâvi*, Trc: Bekir Eryarsoy, İstanbul: Guraba, 2013, s. 140.

¹⁹⁰ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, s. 161.

¹⁹¹ İbn-i Kudâme, *Lum'atu'l-İtikad*, thk: Bekir Topaloğlu, (Bekir Topaloğlunun Kelâm ilmine Giriş İçinde), İstanbul: Damla Yay., 2012, s. 22, 23.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

Teftâzânî'nin talebesi Alâeddin Buhârî'ye (841/1424) göre *ihtida ve dalâlet kuldân, hidâyet etmek ve dalâlete sevk etmek Allah'tandır*. Hidâyet etmek, Allah'ın kulda itaat etme ve ihtida kudreti yaratması, dalâlete sevk etmek ise Allah'ın kulda isyan etme ve dalâlet kudreti yaratmasıdır. Hidâyetin diğer bir anlamı davet etmektir. Mu'tezile'nin hilafına Allah'ın, kulları için salah veya aslahı yaratması vacip değildir. Salah ve aslahın Cenâb-ı Hakk'a vacip olmadığı delili şu ayettir: "*Günahları artsın diye onlara mühlet veriyoruz. Onlar için büyük bir azap vardır.*"¹⁹² Zira günahın artması için verilen mühlet, salah değildir.¹⁹³ Eş'arî ile Mâtürîdî âlimlerine göre Allah'ın dalâlette bırakması, kişinin kalbinde dalâletin yaratılmasıdır.¹⁹⁴ Dolayısıyla imtihanın gereği isyana ve dalâlete yönelik kudret ve irâdenin mümkün kılınmasıdır. Eğer Allah kişinin kalbinde dalâleti yaratmasaydı veya izin vermeseydi, kimse Allah'a isyan edemezdi ve imtihan söz konusu olmazdı.

Adetullah çerçevesinde meydana gelen her olay, tabiat kanunlarını koyan Allah olması sebebiyle, Allah'a nispet edilebilir. Allah'ın ezeli ilmi ile bildiği ve insanın kesbi sonucunda adetullaha muvafık olarak Allah'ın yarattığı sonuçlar da Allah'a nispet edilebilir. Bir insana öldürücü darbe vuran bir kimse kesbi sebebiyle katil iken, vurma sonucunda ölümün yaratılması Allah'ın dilemesine bağlı olması sebebiyle ölüm Allah'a nispet edilir. Normal şartlarda ortada bırakılan meyve-sebze bir süre sonra adetullah gereği çürümeye mahkûmdur. Bu şartlarda meyve çürüyünce adetullah sebebiyle "Allah meyveleri çürüttü" denebilir. Zira meyvede çürümeyi yaratan Allah'tır. Allah, yarattığı her şeyi belirli bir ölçü ve kanun ile yaratmaktadır. Allah'ın yolunu terk edip şeytânları dost edinenlerin durumu da çürüyen meyveye benzer. Çürümekten korunmayan meyveler nasıl ki çürümeyi hak ediyorsa, mâsiyetten korunmayan zalimler de dalâleti hak ederler.¹⁹⁵

¹⁹² Âl-i İmrân, 3/178.

¹⁹³ Alâeddin el-Buhârî, *Risâletün fi'l-İtikad*, Kuveyt: Dâru'd-Diyâ, 1433/2012, s. 146, 147.

¹⁹⁴ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, s. 161; Sâbûnî, *el-Bidâye fi Usûlü'd-dîn*, s. 79.

¹⁹⁵ Dalle fiili, Kur'an'da helak olmak ve kaybolmak anlamında da kullanılmaktadır. "*Biz yer yüzünde çürüyüp kaybolduktan sonra*" Secde, 32/10. Dalâletin hak edilmesi ile Krş: Nahl, 16/36. Hasan-ı Basri bu ayetteki ضللتا ifadesini ضللتا şeklinde okumuştur. Et kokuşunca ضللتا denir. Maverdî, *en-Nüketü ve'l-Üyûn*, c. 4, s. 356.

C.5. Allah'ın hidâyet etmeyi ve dalâlette bırakmayı dilediği kimseler kimlerdir?

Bu rahmet ve hikmet, lütuf ve adâlet çerçevesinde Kur'ân'a baktığımızda Allah'ın kimseleri hidâyet edip etmediğine ve dalâlette bıraktığına dair Kur'ân'da geçen ayetleri üç kısımda ele alabiliriz.

- Allah, kendisine iman eden, O'na sarılan,¹⁹⁶ salih amel işleyen,¹⁹⁷ rızasına tabi olan¹⁹⁸ ve doğru yola yönelen¹⁹⁹ kimseleri hidâyete erdirir.

- Allah zalimleri, kâfirleri ve fâsıkları hidâyet etmez.²⁰⁰ Ayetlerine iman etmeyenleri,²⁰¹ hak yoldan saptıranları,²⁰² nankör yalancıları,²⁰³ son derece yalancı müsrifleri²⁰⁴ de hidâyet etmez. İman edip küfredenleri sonra tekrar iman edip küfre girenleri ve küfürlerinde ileri gidenleri Allah affetmediği gibi hidâyete erdirmez.²⁰⁵

- Allah ancak fâsıkları, kâfirleri, zalimleri²⁰⁶ ve şüpheli müsrif kimseleri²⁰⁷ dalâlette bırakır.

Hiçbir ayette Allah'ın müminleri saptırmasından veya dosdoğru yoldan saptırmasından bahsedilmez. Halbuki kafirler ve şeytanlar insanları dosdoğru yoldan saptırmaktadırlar.²⁰⁸ Bu durum, Allah'ın saptırması ile kâfirlerin ve şeytanların saptırması arasındaki en önemli farklardandır.

¹⁹⁶ Nîsâ, 4/175.

¹⁹⁷ Yunus, 10/9.

¹⁹⁸ Mâide, 5/16.

¹⁹⁹ Bkz: Ra'd, 13/27. Şûrâ, 42/13.

²⁰⁰ Bkz: Bakara, 2/258, 264. Ali İmran, 3/86. Mâide, 5/51, 67, 108. En'âm, 6/144. Tevbe, 9/19, 24, 37, 80, 109.

²⁰¹ Bkz: Nahl, 16/104.

²⁰² Bkz: Nahl, 17/37. Bu ayete farklı manalar yüklenmektedir. Meallerde en çok verilen mana şudur: "Allah dalâlette bıraktığını hidâyete erdirmez." Halbuki bir çok ayette kim tevbe eder, iman eder ve salih amel işlerse affedileceği haber verilmektedir. Bkz. Furkân, 25/70.

²⁰³ Bkz: Zümer, 39/3.

²⁰⁴ Bkz: Mü'min, 40/28.

²⁰⁵ Bkz: Nîsâ, 4/137. Bu kimselerin Allah tevbelerini de kabul etmeyecektir. Zira bunlar tam anlamıyla hak yoldan tamamen sapanlardır. Âl-i İmrân, 3/90. Çünkü kendilerini hak yolda zannettikleri için makbul olacak bir tevbe ile Allah'a yönelmeyeceklerdir. "Bir kısmına hidâyet buyurdu, bir kısmına da dalâlet müstehak oldu; çünkü bunlar Allah'tan başka şeytanları dost edindiler. Bir de kendilerini doğru yolda zannediyorlar!" A'râf, 7/30.

²⁰⁶ Bkz: Bakara, 2/26. Tevbe, 9/37. İbrahim, 14/27. Mümin, 40/74.

²⁰⁷ Bkz: Mümin, 40/34.

²⁰⁸ Bkz: En'âm, 6/116, 117. İbrahim, 14/30. Nahl, 16/125. Sâd, 38/26. Zümer, 39/8. Necm, 53/30. Kalem, 68/7.

Ayetlere baktığımızda Allah'ın hidâyete erdirmesi ve dalâlete sevk etmesi, kulun kesbi olan hidâyet ve dalâletin bir sonucudur. Zira akabinde kul sorumlu olacağı ve hesap vereceği için Cenâb-ı Hak kendi aleyhine kullarına hüccet vermez. Özellikle İbrahim sûresinde Cenâb-ı Hak "Allah, iman edenleri hem dünyada hem de ahirette sabit bir söz ile sağlamlaştırır. Allah zalimleri saptırır. Allah dilediğini yapar"²⁰⁹ diyerek hidâyete erdirmeye ve saptırma konusundaki meşîetinin keyfilik ifade etmediğini, "iman edenleri dalâletten koruyarak hidâyet etme, zalimleri ise dalâlete sevk etme" şeklinde bir kuralı bulunduğunu ima etmiştir.

Allah'ın hidâyete ilettiğini dalâlete düşürmesi veya dalâlete düşürdüğünü hidâyet etmesi mutlak kudret açısından aklen mümkün kabul edilse bile; bu durum, şer'an ezeli ilim, hikmet ve adâlet çerçevesinde, kulun özünde yaptığı değişikliğin bir sonucu olarak meydana gelir. Allah her kâdir olduğu şeyi yaparak zulmetmekten münezzehtir. Allah, mümin veya kâfir hiçbir kuluna zulmetmez.²¹⁰ Mâtürîdî'ye göre Allah'ın kâfire ait küfür fiilini batıl ve zulüm vasıflarını taşıyarak dilemesi, O'nun kullarına zulüm dilemesi anlamına gelmez. Çünkü Allah'ın olacağını bildiği bir şeyin olmasını dilemesi adâlet çerçevesine girer.²¹¹ Zira bu konuda Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: "Bu böyledir, çünkü bir millet kendilerinde bulunanı değiştirmedikçe Allah onlara verdiği ni'meti değiştirmez. Allah işitendir, bilendir."²¹² İmam Mâtürîdî'ye göre Allah, bir kimsede bulunan İslam dini nimetini veya dünyevî bir nimeti kişi kendisi değiştirmesi sebebiyle değiştirir. Bu konuda şu ayetleri de delil getirir: "Bir sûre indirildiği zaman: "Sizi birisi görüyor mu?" diye birbirine baktılar, sonra dağıldılar. Allah da onların kalplerini çevirdi."²¹³ "Onlar doğru yoldan sapınca, Allah da onların kalplerini saptırdı."²¹⁴ Dolayısıyla Allah, iman eden kullarını kendileri özlerinde olanı bozmadıkları müddetçe saptırmaz ve dalâlete sevk etmez. Kişiler yoldan çıkınca, Allah tercih ettikleri yolda yürümelerine izin ve mühlet verir. Bundan dolayı mümin her namazında, şeytânî ve nefsânî saptırmalardan Allah'a sığınarak "bizi sıratı müstekime ilet" diyerek dua etmektedirler.

²⁰⁹ İbrahim, 14/27. يَبَيِّنُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ وَيُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ وَيَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ

²¹⁰ Bkz. Âl-i İmrân, 182. Enfâl, 8/51. Hucurât, 22/10.

²¹¹ Mâtürîdî, *Kitabu't-Tevhid*, s. 381.

²¹² Enfâl, 8/53. Ayrıca bkz. Rad, 13/11.

²¹³ Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, 6/316, 317. İlgili ayet için bkz: Tevbe, 9/127. ثُمَّ انصَرَفُوا صَرَفَ اللَّهِ قُلُوبَهُمْ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ

²¹⁴ Saff, 61/5.

Sonuç

Hidayet ve dalalet olup biten bir olay değil, karşılık esasına göre işleyen bir süreçtir. Ayrıca konu farklı anlamlar itibariyle çift kutuplu işleyen bir karaktere sahiptir. Yüce Rabbimiz, izzeti ve hikmeti gereği imtihan etmek için yarattığı cinlere ve insanlara dünya ve ahiret saadetini elde etmeleri için ihtiyaç duydukları akıl nimeti vermiş ve bununla birlikte peygamberler ile ilâhî kitaplar göndererek hepsini doğru yola (hidâyete) sevk etmiştir. Allah'tan hidayet gelince bu hidâyete ölçütlerine tabi olup Allah'a yönelenler korku ve üzüntüden emin olur.²¹⁵ Ona sırtını dönüp hevâsına ve Şeytâna tabi olanlar dalâlete düşmüş olur.²¹⁶ İnsan, hidâyete vesilelerini araştırır ve onlara tabi olursa, hidâyete erdirilir. Sakınması gereken şeyler kendisine beyan edilmedikçe dalâlete sevk edilmez. Şayet insan, hidâyete vesilelerine sırtını dönerse yolunu şaşırır ve tercih ettiği dalâlet yolunda yalnız bırakılır. Kişi tevbe eder, iman eder ve ıslah olursa dalâletin yerine hidâyete ile mükâfatlandırılır.

Kulun amelinin Allah'ın fiiliyle olan münasebeti açısından ortaya konulan kesb ve yaratma da bu konunun en temel ilkesidir. Buna göre kırma fiili kulun kesbi iken, eşyada kırma eyleminin sonucu olan kırılma Allah tarafından yaratılmaktadır. Aynı zamanda ihtida ve dalâlet kulun kesbi iken, hidayete erdirme ve dalâlette bırakma Allah'ın yaratmasıdır.

Allah'ın hidayet etmesi ve saptırması, kevnî ve kitâbî kanunlarla bağlantılı şekilde tecelli etmektedir. Bir insan, afiyette olması ve hastalanması konusunda tâbî olduğu kevnî kanunlarda olduğu gibi, hidayeti ve dalâleti konusunda da kitâbî kanunlara tâbîdir. Hidayetin ve dalâletin tabî ve dinî yönü vardır. Kur'ân'da tabî olan umumî anlamda, dinî olan hususî anlamda takyid edilerek kullanılmıştır. Allah'ın dilediğini hidayete iletmesi ve dilediğini dalâlete sevk etmesi meselesi kuşatılması zor konulardan olduğu için âlimler genel ilkelerle sorunu çözmeye çalışmışlardır. Bu ilkelerin başında lütuf ve adalet, tevfiik ve hızlân gelmektedir. Her iki ilke de meseleye sebep-sonuç açısından açıklama getirme için ortaya konulmuştur. *Allah'ın hidâyeti dilemesi, ilâhî ilmin ve rahmetin kuşatıcılığını temsil etmesi hasebiyle bir lütuf ve tevfiik olarak bir yönüyle sebep, diğer yönüyle sonuç olmaktadır. Hidayet gibi her nimet şükre muhtaçtır. Şükür karşılığında sunulan hidayet de şükre muhtaçtır. Allah'ın dilediğini dalâlette bırakması ise ezeli*

²¹⁵ Bkz: Bakara, 2/38.

²¹⁶ Bkz: A'râf, 7/30; Neml, 27/91, 92; Zümer, 39/41; Necm, 53/30; Yunus, 10/108; İsrâ, 17/15.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

ilmi ve hakkı temsil etmesi hasebiyle isyanın cezasının tecelli etmesi için adalet ve huzlân şeklinde yaratılan bir sonuçtur.

Kısaca, Allah'ın dilediğini hidayete iletmesi ve dilediğini dalâlete sevk etmesi insan iradesini iptal etmemektedir. Allah'ın dilediğini hidâyet etmesi, verdiği aklı kullananları, gönderdiği kitap ve resûle tabi olmaları imanları sebebiyle itaat etme kudreti lütfederek dosdoğru yola ve cennet yoluna sevk etmesi, cennetlik amelleri kolaylaştırması, hak söz olan kelime-i tevhid üzere sabit tutması, insanların ihtilaf ettikleri konularda hakka yöneltmesi, karanlıklardan çıkarıp aydınlığa kavuşturması ve yardım etmesidir.²¹⁷ Allah'ın dilediğini dalâlete sevk etmesi ise Allah'ın verdiği aklı kullanmayanları, gönderdiği kitaba ve resûle karşı gelip hevasına ve Şeytâna tâbi olmaları sebebiyle, yöneldikleri batıl yolda bırakması, küfürleri ve zulümleri sebebiyle isyan kudretini kullanmalarına izin vermesi ve cehennemlik amelleri engellememesi, karanlıklara terk etmesi ve yardımsız bırakmasıdır.²¹⁸

Kaynakça

- Abdulkâhir Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, thk: Ahmed Şemseddin, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Adüdüddin el-Îcî, *el-Mevâkıf*, thk: Abdurrahman Umeyre, Beyrut: Dâru'l-Cil, 1997.
- Alâeddin el-Buhârî, , *Risâletün fi'l-İ'tikâd*, Kuveyt: Dâru'd-Diyâ, 1433/2012.
- Aliyyu'l-Kârî, *Fıkhü'l-Ekber Şerhi*, Trc: Hüseyin S. Erdoğan, Hisar Yayınları, İstanbul, 2013.
- Bağdatlı İsmail Paşa, *Tuhfetu'l-E'âlî Şerhi Bed'i'l-Emâlî*, İstanbul, 1318.
- Bâkılânî, *İnsâf Fi Mâ Yecibu İ'tikâduhu ve lâ Yecuzu'l-Cehlu bihi*, thk: Habîb b. Tahîr, Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Meârif, 1432/2011.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed, *Ta'rifât*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Cüveynî, *Kitabu'l-İrşâd (İnanç Esasları Kılavuzu)*, Trc: Adnan Bülent Baloğlu, Saim Yılmaz, Mehmet İlhan, Faruk Sancar, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Ebû Hanîfe, *Fıkhü'l-Ekber*, Mektebetü'l-Furkân, İmârâtü'l-Arabiyye, 1419/1999.
- Ebu Hilâl el-Askerî, *El-Furûku'l-lüğavî*, thk: Muhammed İbrahim Selim, Kahire Trs.
- Ebu'l-Yüsr Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, thk: Hans Peter Linss, Kahire: Dâru İhyâ-i'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1963, s. 214.;
- Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, Ankara: Akçağ Yay. 1995.
- Emrullah Yüksel, *Mâtürîdiler ile Eş'ariler Arasındaki Görüş Ayrılıkları*, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012.

²¹⁷ Bkz: İbrahim, 14/27. Bakara, 2, 142, 213. Mâide, 5/16. Yunus, 10/9, 25. Neml, 27/63. Ahzâb, 33/4. Cin 72/2. Hucurât, 49/7, 8.

²¹⁸ Bkz: Nisâ, 4/115. Câsiye, 45/23. Rum, 30/29. Şûrâ, 42/46. A'râf, 7/186. Âl-i İmrân, 3/169. Furkân, 25/29. Leyl, 92/4-10. Bakara, 2/45, 46; Mâide, 5/49; A'râf, 7/30; İsrâ, 17/97, 98; Mâide, 5/49.

- ....., *Sistemâtik Kelâm*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012
- Eyyûb b. Musa el-Hüseynî Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât Mu'cemun fi'l-Mustalâh ve'l-Furûki'l-luğavîyye*, thk. Adnan Derviş-Muhammed el-Misrî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, *İhyâ-u Ulûmid-Din*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, Trs.
- Habbazî, Celâlüddin Ömer b. Muhammed, *El-Hêdî fi Usûli'd-dîn*, Thk: Adil Bebek, İstanbul: İFAV, 2006.
- Hayyât, Ebu'l-Hasan Abdurrahim. Muhammed, *İntisâr ve'r-Red ale İbn Ravendi el-Mulhîd*, Beyrut: Mektebetü'd-Dârî'l-Arabiye li'l-Kitab, 1412/1993.
- Hüseyin Atay, "Önsöz", *Muhassal (Kelâma Giriş)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 2002.
- ....., *Kur'an Türkçe Çeviri*, Ankara: Atay Yayınları, 2014.
- İbn-i Ebî'l-İzz Hanefî, *Şerhu Akîdeti't-Tahâvî*, Trc: Bekir Eryarsoy, İstanbul: Guraba, 2013.
- İbn Fûrek, *Makalâtü's-Şeyh Ebî'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Ahmed Abdürrahim, Kahire: Mektebetü's-Sekâfe, 1425/2005.
- İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Müel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, Kahire: Mektebetü'l-Hânici, Trs
- İbn-i Kudâme, *Lum'atu'l-İtikad*, Thk: Bekir Topaloğlu, (Bekir Topaloğlunun Kelâm ilmine Giriş içinde), İstanbul: Damla Yay., 2012.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-'Arab*, Beyrut: Dâru Sâdır, 1414
- İmam Eş'arî, *Luma'*, Thk: Abdülaziz İzziddin es-Sirvân, Beyrut: Dâru Lübnan, 1408/1987.
- İmam Mâtürîdî, Muhammed b. Muhammed, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, Thk: Mecdi Beslüm, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1426/2005.
- ....., *Kitabu't-Tevhîd*, Trc, Bekir Topaloğlu, Ankara: İSAM Yayınları, 2005.
- Kâdî Abdulcabbâr, *Usuli'l-Hamse*, Thk: Faysal Bedir Avn, Küveyt: Câmîatü Küveyt, 1998.
- ....., *Şerhu Usuli'l-Hamse*, Thk: Doktor Abdülkerim Osman, Mektebetü Vehbe, 1408/1988.
- ....., *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl (Teklîf)*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr-Abdulhalîm en-Neccâr.
- Keskin, Mehmet, *Eş'arî ve Eş'arîlik*, İstanbul: Düşün Yayınları, 2013.
- Küçük, Hasan, *Sistemâtik Felsefe Tarihi*, İstanbul: Dersaadet Yayınevi, 1985.
- Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Fakültesi Yay., 1999.
- Nesefî, Ebu'l-Mu'în, *Tebîratü'l-Edille fi Usûli'd-Din*, Thk: Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004.
- Râgıb İsfahânî, *Müfredat (Kuran Kavramları Sözlüğü)*, Trc: Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
- ....., *Kitâbu'l-İtikâd*, thk. Cemal Muhammed Lokman, Mekke: Câmîatu Ümmi'l-Kurâ Külliyyetü's-Şeria ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1401.
- Ramazan Altıntaş, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet*, Rev Yayınları, Konya, 1997.
- Râzî, Fahreddin, *Mefâtihu'l-Ğayb*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1420
- ....., *Muhassal (Kelâma Giriş)*, Trc: Hüseyin Atay, Ankara: Türk Kültür Bakanlığı, 2002.
- Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefâsir*, Kahire: Dâru's-Sâbûnî, 1417/1997.
- Sâbûnî, Nureddin, *el-Bidâye Fi Usûli'd-dîn (Mâtürîdî Akaidi)*, trc. Bekir Topaloğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000.
- Selim Türcan, "Hidâyet ve dalâleti Allah'a nispet eden ayetler nüzul döneminde nasıl algılanıyordu?", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010/2, c: 9, sayı: 18.
- Şaban Ali Düzgün, "Allah'a İman", *İslam İnanç Esasları*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Câmiu'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'an*, Thk: Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, trc. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yayınları, 2013.
Zemahşerî, *el-Keşşâf 'en Hakâiki Ğevâmidi't-Tenzîl*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 1407.